

Міністерство освіти і науки України  
Тернопільський національний економічний університет  
Юридичний факультет

*Кафедра соціальної роботи*

Освітньо-кваліфікаційна (дипломна) робота

**СОЦІАЛЬНА СУТНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ  
ТА ЇЇ ФОРМОВИЯВИ**

Спеціальність 8.13010201 – «Соціальна робота»

**Виконав:**

студент групи СРм-51  
Бігуляк Олег Олегович

---

**Науковий керівник:**

д. психол. н., професор  
Фурман Анатолій Васильович

---

**Нормоконтролер:**

ст. викладач кафедри  
Підгурська Марія Василівна

---

**Допущена до захисту**

На засіданні кафедри (протокол № \_\_\_\_\_ від «\_\_\_\_\_» \_\_\_\_\_ 2013 р.)

Завідувач кафедри СР, д. психол. н., професор Фурман А.В. \_\_\_\_\_

Оцінка роботи на засіданні ДЕК \_\_\_\_\_

Голова ДЕК \_\_\_\_\_

**Тернопіль – 2013**

## ПЛАН

### ВСТУП

#### **Розділ I. КРИТИЧНИЙ ОГЛЯД СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ТЕОРІЙ ОСОБИСТОСТІ**

1.1. Особистість як суб'єкт соціального повсякдення

1.2. Теоретичні підходи до проблематики особистості у психології та соціології

Висновки до розділу I

#### **Розділ II. ОСНОВНІ ІНТЕГРАЛЬНІ ФОРМОВИЯВИ ОСОБИСТОСТІ ЯК СКЛАДОВІ ЇЇ СОЦІАЛЬНОГО ХАРАКТЕРУ**

2.1. Соціалізація як процес і механізм входження людини в соціум

2.2. Соціальний досвід як показник культурного розвитку особистості

2.3. Соціальна ідентичність як концептуалізація особистістю себе та інших у груповій взаємодії

2.4. Самість як системоутворювальне ядро особистості

Висновки до розділу II

#### **Розділ III. Я-КОНЦЕПЦІЯ У СТРУКТУРІ САМОСТІ ТА МЕТОДИ ЇЇ ДОСЛІДЖЕННЯ**

3.1. Структура, зміст, моделі та динаміка розвитку Я-концепції

3.2. Методичні підходи до психосоціального вивчення Я-концепції

Висновки до розділу III

### ВИСНОВКИ

### СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

## ЗМІСТ

ВСТУП .....	4
<b>Розділ I. КРИТИЧНИЙ ОГЛЯД СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ТЕОРІЙ ОСОБИСТОСТІ</b> .....	8
1.1. Особистість як суб'єкт соціального повсякдення .....	8
1.2. Теоретичні підходи до проблематики особистості у психології та соціології .....	14
Висновки до розділу I .....	22
<b>Розділ II. ОСНОВНІ ІНТЕГРАЛЬНІ ФОРМОВИЯВИ ОСОБИСТОСТІ ЯК СКЛАДОВІ ЇЇ СОЦІАЛЬНОГО ХАРАКТЕРУ</b> .....	23
2.1. Соціалізація як процес і механізм входження людини в соціум .....	23
2.2. Соціальний досвід як показник культурного розвитку особистості .....	34
2.3. Соціальна ідентичність як концептуалізація особистістю себе та інших у груповій взаємодії .....	37
2.4. Самість як системоутворювальне ядро особистості .....	48
Висновки до розділу II .....	62
<b>Розділ III. Я-КОНЦЕПЦІЯ У СТРУКТУРІ САМОСТІ ТА МЕТОДИ ЇЇ ДОСЛІДЖЕННЯ</b> .....	64
3.1. Структура, зміст, моделі та динаміка розвитку Я-концепції .....	64
3.2. Методичні підходи до психосоціального вивчення Я-концепції .....	73
Висновки до розділу III .....	89
<b>ВИСНОВКИ</b> .....	90
<b>СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ</b> .....	92

## ВСТУП

**Актуальність теми.** Немовля, котре щойно народилося, як відомо, є *індивідом*, тобто у біологічній організації життєвих процесів належить до *homo sapiens* – людини розумної. Від цього моменту воно тотально задіяне у часопростір людського квітального повсякдення, а відтак долучене до наймасштабнішого процесу своєї причетності до окультуреного життя – до **соціалізації**. Її суть полягає у майже безперервному входженні юної особи у людський світ із його принципами і правилами поведінки, системами уявлень і настановлень, що й уможливають її ефективне функціонування як члена конкретного суспільства. Так, спочатку з індивіда, реалізуючи задатки й розвиваючи здібності, постає дитина як *суб'єкт* життєактивності, тобто як носій різних форм і способів психічної активності – емоційної, психофізичної, споглядальної, пошукової, спонукальної, пізнавальної та ін. Причому з кожним роком життя, а отже із кожним десятиліттям, *суб'єктна сфера* людини розвивається, збагачується, розширюється, вдосконалюється. А це означає, що у зрілому віці людина (звісно за умов її нормального психосоціального розвитку) є повноцінним суб'єктом власного життєдіяння, має соціально зорієнтований і смислово насичений формат свідомості, вмотивована справою життя, несе відповідальність за рідних і за саму себе.

Проте найважливіше, щоб у зрілому віці кожна людина, крім зреалізування свого суб'єктивного потенціалу, стала ще й *повноцінною особистістю* зі своїм індивідуально неповторним внутрішнім світом. **Особистість** – це системна соціальна якість, якої набуває індивід як суб'єкт життєактивності у повсякденній поведінці, предметній діяльності, спілкуванні і вчинках, що характеризує рівень і повноту привласнення та формовияву в нього суспільних відносин і культурних норм. Загалом відомий російський психолог О.М. Леонтьєв (1903–1979) зауважував, що особистість народжується двічі: вперше – у три роки, коли виникає *свідомість* (дитина каже: «Я сам» чи

«Я сама»), а вдруге – у чотирнадцять років, коли організується її *самосвідомість* (підліток каже: «Я знаю, що роблю і чому саме я це роблю»).

Отже, особистість формується тільки з виникненням свідомості і самосвідомості, головню завдяки осмисленому спілкуванню та іншим формам взаємодії із найближчим соціумом (фізичній і розумовій праці, проектуванню, конструюванню, керівництву чи управлінню тощо) й у такий спосіб поступово освоює соціокультурний досвід людства і приєднується до етнонаціональних надбань і цінностей, які впливають на її потреби, інтереси, переконання, світогляд. Звідси очевидно, що особистість – це категорія суспільно-історична.

Зважаючи на зазначене, важливою науковою і водночас практичною проблемою є дослідження *соціальної сукупності особистості* в зосередженні мисленнєвої уваги на її основних формовиявах, що й зумовило вибір теми магістерської роботи.

**Мета дослідження:** в контексті аналітичного огляду соціально-психологічних теорій особистості здійснити рефлексивне обґрунтування основних інтегральних формовиявів особистості як складових її соціального характеру.

Мета конкретизована в таких **завданнях** дослідження:

а) проаналізувати теоретичні підходи до проблематики особистості як суб'єкта соціального повсякдення;

б) охарактеризувати соціалізацію, соціальний досвід, соціальну ідентичність і самість як основні форми вияву особистості;

в) вивчити Я-концепцію як структурну складову самості особистості, а також обґрунтувати методичні підходи психосоціального дослідження.

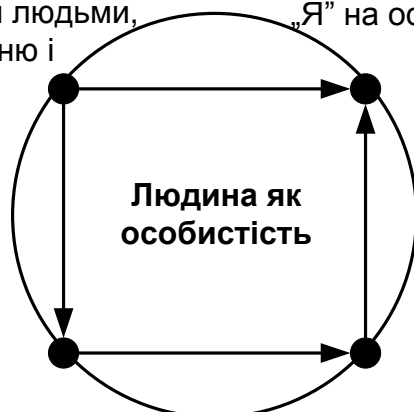
**Об'єктом дослідження** є особистість у зосередженні на її головній ознаці – соціальній сутності, а його **предметом** – основні інтегральні формовияви особистості (соціалізація, досвід, ідентичність, самість) у її цілісному соціально-психологічному портреті.

**Головна концептуальна ідея** дослідження полягає в тому, що соціальна сутність особистості суспільно продуктивного віку (18–65 років) може бути не

тільки визначена, а й цілеспрямовано (проектно, програмно, сценарно, ковітально) розвинута шляхом детального вивчення її основних інтегральних за змістовленням і динамічних за темпоральним перебігом, формовиявів, а саме процесу соціалізації, соціального досвіду, соціальної ідентичності і самості (рис.). Відповідно до вимог принципу кватерності (К.Г. Юнг, А.В. Фурман) три перших форми вияву є рядоположними у плані іманентної соціопсихологічної дії-присутності, тоді як четверта – самість – постає метасинтетичним підсумком того, що являє собою особистість як довершена богоподібна людська цілісність.

**1 – соціалізація:** безперервний (від народження до смерті) процес освоєння індивідом як суб'єктом життєздійснення норм соціальних взаємовідносин у суспільстві завдяки окультуреній поведінці, спільній діяльності, спілкуванню з іншими людьми, навчанню та вихованню і власним учинкам

**4 – самість:** архетип як центр сумативної цілісності свідомого і несвідомого психічного буття (К.Г. Юнг), або архетипний образ людського потенціалу і єдності особистості як цілого, як її згармонізований підсумок; водночас це також самобуття, котре здатне виголосити „Я” на особистісному й безособистісному планах буття (М. Гайдеггер)



**2 – соціальний досвід:** знаннєвий потенціал і вчинковий ресурс особистості, що актуалізуються за певних суспільних умов і ситуацій повсякдення, відображають цілісність та універсальність людської життєдіяльності певної культурно-історичної епохи у єдності знань, переконань, норм, цінностей, навичків, почуттів, волі

**3 – соціальна ідентичність:** результат процесу соціальної ідентифікації як отожднення з боку особистості себе із групою, котра психологічно приваблює і приносить задоволення; вона відображає встановлені в середині групи стійкі деперсоналізовані стосунки, за яких індивідуальні властивості психологічно є менш важливими, ніж групові

Рис.

**Основні інтегральні формовияви соціальної сутності особистості та їх атрибутивна характеристика**

**Методи дослідження:** *теоретичні* – теоретичного вивчення, критичного аналізування, ідеалізації, категоризації, систематизації наукових знань; *емпіричні* – опитування, анкетування, лабораторний експеримент, соціально-психологічне спостереження, кількісна обробка результатів.

**Наукова новизна** дослідження полягає у деталізації і систематизації наукових знань про такі найважливіші інтегральні форми вияву соціальної сутності особистості, як соціалізація, соціальний досвід, соціальна ідентичність і самість, у тому числі і Я-концепція як її ядерне утворення.

Результати дослідження апробовані на методологічних семінарах НДІ методології та економіки вищої освіти ТНЕУ у першому півріччі 2013 року.

Робота складається із вступу, трьох розділів та висновків після кожного з них, загальних висновків, списку використаних літературних джерел. Обсяг її основної частини становить 91 сторінку.

# Розділ I

## КРИТИЧНИЙ ОГЛЯД

### СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ТЕОРІЙ ОСОБИСТОСТІ

#### 1.1. Особистість як суб'єкт соціального повсякдення

Проблема особистості в гуманітарних науках має свою історію. Аналіз дискусії про категорію «особистість» в системі соціально-психологічного знання, проведений Г.М. Андреевою [5; 6; 7], показує наявність цілого ряду аргументів «за» і «проти». Ряд дослідників завданням соціогуманітаристики вважають вивчення особистості в контексті групи [12; 14-15; 23; 31; 38-41; 51; 71; 89; 91]. Інші дотримувалися погляду, що особистість – не головний об'єкт дослідження, оскільки задумка цієї сфери знання полягає в тому, щоб вивчати групу [2; 18; 27; 51-52; 59]. При такому аргументуванні передбачалося, що власне особистість є предметом дослідження соціології, психології, педагогіки і персонології. Дослідженнями даної тематики займалися відомі вітчизняні і зарубіжні вчені [див. 3-11; 18-23; 29-41; 44; 47; 49-63; 76-85; 91-05].

На думку Г.М. Андреевої [6], необхідність долучення категорії «особистість» до предмету власне соціальної психології продиктована експериментальними дослідженнями. Проблема особистості – це завдання усього загалу соціогуманітарних наук. Практично усі науки про суспільство звертаються до цього предмета дослідження – філософія, соціологія, етика, педагогіка, генетика. Спільність цих зусиль припускає комплексний підхід до дослідження особистості, але він можливий лише при достатньо точному визначенні сфери пошуку кожної із залучених дисциплін.

Для наукових досліджень важливо встановити відмінність свого підходу до особистості. Зрозуміти специфіку цього предмета дослідження можна в певній конкретній філософській, соціологічній або психологічній концепції.



Розподіл площин соціально-психологічного і соціологічного розгляду особистості є принципово важливим в контексті можливого дублювання дослідницької проблематики. Хоча в цьому питанні є ще одна, часто не фіксована складність, пов'язана з існуванням двох соціальних тематик – психологічної і соціологічної, історія взаємостосунків яких характеризується переходом від повного ігнорування одна одною впродовж багатьох десятиліть до відносного визнання і налагодження діалогу у кінці ХХ століття.

Що стосується відмінностей соціально-психологічного підходу до дослідження особистості від соціологічного, то ця проблема розв'язується більш-менш однозначно. «Якщо система соціологічного знання має справу переважно із аналізом об'єктивних закономірностей суспільного розвитку, то природно, що інтерес тут сфокусований на макроструктурі суспільства, і, перш за все, на таких одиницях аналізу як соціальні інститути, закони їх функціонування і розвитку, структура суспільних відносин, а отже, і соціальна структура кожного конкретного типу суспільства. Все сказане не означає, що в цьому аналізі немає місця проблемам особистості» [7, с. 264].

Російський вчений В.О. Ядов, наголошуючи на специфіці соціологічного інтересу до особистості, вбачає її в тому, що для соціології вона важлива не як індивідуальність, а як знеособлена особистість, як соціальний тип, як деіндивідуалізована, деперсоніфікована особистість [94, с. 239]. Набагато складніша справа із розподілом проблематики особистості в загальній психології, персонології та соціальній психології. Непрямим доказом цього є різноманіття поглядів, які існують в науковій літературі і залежать від того, що і в загальній психології, і в психології особистості немає єдності в підході до розуміння цієї категорії. Правда, той факт, що особистість описується по-різному в системі загально-соціально-психологічної науки і персонології різними авторами, не торкається питання про її соціальну детермінацію. Широке трактування категорії особистості в її змістовному аспекті часто приводить до розвертання дискусій без чіткого предмету суперечки. «Як відзначає І.С. Кон, багатозначність поняття призводить до того, що одні

розуміють під особистістю конкретного суб'єкта діяльності в єдності його індивідуальних властивостей і соціальних ролей, інші – як соціальну властивість індивіда, як сукупність інтегрованих у ньому соціально значущих рис, що утворилися в прямій і непрямій взаємодії даної особистості з іншими людьми і що роблять його суб'єктом роботи, пізнання і спілкування» [94, с. 240]. Хоча другий підхід почасти розглядається як соціологічний, він наявний і в загальній психології і психології особистості.

«Труднощі виділення специфічного соціально-психологічного погляду, – пише Г.М. Андреева, – при цьому тільки починаються. Було б легко вичленити коло цих проблем, якби залишилася вся сфера соціальної детермінації особистості. Але такий підхід був би доречний в тих системах, де допускається первинний розгляд особистості поза її соціальними зв'язками. Соціальна психологія в такій системі починається там, де починають аналізуватися ці соціальні зв'язки. При послідовному ж проведенні ідей, сформульованих Л.С. Виготським, С.Л. Рубінштейном, О.М. Леонтьєвим, такий підхід не зовсім правомірний. Усі розділи психологічної науки розглядають особистість як визначальну в системі соціальних зв'язків і відносин, детерміновану ними і притому таку, що постає активним суб'єктом діяльності. Власне соціально-психологічні проблеми особистості починають розв'язуватися на цій основі» [5, с. 36].

Проте тут виключається один істотний і дуже вирішальний момент – сама можливість соціально-психологічного знання поза межами його суб'єкта, тобто тієї самої особистості, вивчення міжособистісних взаємовідносин і породжених ними ефектів без уявлення про природу особистості, нехай лише у аспекті її соціальної сутності. Ігнорування цих питань робить соціальну психологію не соціальною, а абстрактною, не співвідсною із реальним життям людини в системі її відносин з іншими людьми.

Інший аспект проблеми пов'язаний з питаннями дослідницької методології і феноменології. Оскільки зіштовхнення із досліджуваною реальністю можливе тільки на рівні конкретної особистості, зокрема в її

реакціях на те, що відбувається, то опис і пояснення соціальної взаємодії стають неможливим без звернення до неї. Інакше виникає відчуття певного соціально-психологічного «ефіру», в якому існують і впливають на конкретних людей соціально-психологічні закономірності. Нарешті, без звернення до особистості стає неможливою верифікація отриманого знання. Ефір є теоретичним полем, яке покладається на певні аксіоми, постулати, правила виведення знання, котрі не вбачають потреби в конкретних людях і прояві тих чи інших закономірностей в практиці їх соціальної поведінки. Звідси часто критикований розрив між академічними і практичними аспектами. Перший дотримується принципів науковості й об'єктивності, другий – слідує реаліям соціального буття. Академічний аспект критеріями результативності висуває відповідність технічним правилам і принципам, а практичний – відповідність тому, що відбувається на практиці.

«У структурі соціально-психологічного знання про особистість можна відштовхуватися від завдання розкриття структурної складності особистості, яка є одночасно як об'єктом, так і суб'єктом суспільних відносин», – зазначає В. Янчук [93, с. 241]. Можна підійти до специфіки соціально-психологічного знання про особистість й описово, тобто перерахувати завдання, які мають бути вирішені, і цей шлях теж виправданий. Інші вчені вважають [1; 3; 9; 19; 30; 39; 50; 77], що в основі соціально-психологічного розуміння даної категорії лежить характеристика соціального типу особистості як специфічної освіти, продукту соціальних обставин, її структури, сукупності рольових функцій, їх впливу на суспільне життя. Відмінність від соціологічного підходу не схоплюється тут достатньо чітко і, очевидно, тому доповнюється переліком завдань дослідження: соціальна детермінація психічного складу особистості; соціальна мотивація її поведінки і діяльності в різних суспільно-історичних і соціально-психологічних умовах; класові, національні, професійні особливості; закономірності формування і прояву суспільної активності, шляхи і засоби її підвищення; проблеми внутрішньої суперечності особистості і шляху її подолання; самовиховання особистості тощо.

Соціальна психологія спеціально не досліджує питання про соціальну сутність особистості не тому, що воно не є для неї важливим, а тому, що воно вирішується всією психологічною наукою і в першу чергу – загальною психологією. Соціальна психологія, користуючись визначенням особистості, яке дає загальна психологія, з'ясовує, в яких конкретних групах особистість, з одного боку, засвоює соціальні впливи (через яку з систем її діяльності?), а з іншого – в яких конкретних групах вона зреалізує свою соціальну сутність (через які конкретні види спільної діяльності?).

Відмінність такого підходу від соціологічного полягає не в тому, що для соціальної психології не важливо, яким чином в особистості представлені соціально-типові риси, а в тому, що вона виявляє, яким чином сформувалися ці соціально-типові риси, чому в одних умовах вони виявлялися повною мірою, в інших виникли інші соціально-типові риси всупереч приналежності її до певної соціальної групи. Тут в більшій мірі, ніж в соціологічному аналізі, робиться акцент на мікросередовище формування особистості, хоча це не означає відмови від дослідження макросередовища. Тут враховуються такі регулятори поведінки і діяльності особистості, як вся система міжособистісних відносин, усередині якої разом з їх діяльнісною опосередкованістю вивчається емоційна регуляція.

Названий підхід відрізняється від загально-психологічного не тим, що тут вивчається весь комплекс питань соціальної детермінації особистості, а тим що соціальна психологія розглядає поведінку і діяльність «соціально детермінованої особистості» в конкретних реальних соціальних групах, індивідуальний внесок кожної особистості в діяльність групи, причини, від яких залежить величина цього внеску в загальну діяльність.

На підставі таких відмінностей можна вичленити проблематику особистості в соціальній психології:

– виявлення тих закономірностей, яким підкоряються поведінка і діяльність особистості, залученої до певної соціальної групи;

– вивчення конкретного життєвого шляху особистості, тих осередків мікро- та макросередовища, через які проходить шлях її розвитку, тобто проблема соціалізації;

– результат активного освоєння особистістю всієї системи соціальних зв'язків, тобто проблема соціального настановлення [див. 7, с. 270–273].

Дещо іншої позиції дотримується західна соціальна психологія, яка акцентує увагу на ситуативному аспекті поведінки особистості. Як відзначає С. Хемпсон, «психологія особистості і соціальна психологія довго розглядалися як протилежні підходи до пояснення поведінки, де перша акцентується на особистості, інша – на ситуації. Насправді ця відмінність є спрощеною, і обидві сфери знання тісно переплетені у своїх зусиллях із розуміння соціальних феноменів» [7, с. 442]. Розгляд особистості як соціально конструйованої істоти дозволяє інтегрувати її у соціальну психологію. Наприклад, вивчення таких питань як соціальне пізнання, соціальне пояснення (атрибутування), формування і управління враженням є традиційно соціально-психологічним, але не відривним від особистості, оскільки саме вона постачає необхідну фактуру для такого роду досліджень. Відповідно, багато перетинів і відносно фундаментального поняття самості, яке однаково активно досліджується в межах обох перспектив. Звернення до сучасних зарубіжних підручників із соціальної психології показує різку зміну пропорції розділів, присвячених особистості й групі, де перші складають переважну більшість. Сьогодні новий контекст розгляду проблеми висуває наступні сфери соціально-психологічного вивчення особистості:

- самість у всьому різноманітті її проявів;
- соціально-пізнавальна активність, спрямована на саморозуміння і розуміння навколишнього світу (довкілля);
- формування і прояв соціального досвіду;
- соціальне пояснення, як знаходження причинних витоків того, що відбувається, а також їх осмислення;

– соціальне мислення, спрямоване на поглиблення уявлень про себе в світі і світу у собі, вихід за межі безпосереднього досвіду і формулювання орієнтирів майбутнього розвитку подій;

- просоціальна поведінка;
- соціальні упередження;
- соціальна екологія та ін. [7, с. 443].

Переосмислення традиційних сфер соціально-психологічного аналізу особистості припускає заміну суб'єкт-об'єктної парадигми на суб'єкт-суб'єктну; монологічного характеру активності особистості на діалогічний; номотетичної орієнтації на ідіографічну; монокультурної на крос-культурну.

У найближчій перспективі розвиток досліджень в соціальній психології пов'язуватиметься із доповненням традиційної діади «особистість – ситуація» третім елементом – активністю (діяльністю, поведінкою). До того ж вона перебуває у повній відповідності із розробленим А. Бандурою принципом взаємного детермінізму [12], який підкреслює взаємозалежність особистості, ситуації і активності. Будь-який зсув акцентів у бік тієї або іншої базової категорії приводить до однобокості в збагненні соціального буття людини. Цілком очевидний вплив активності, на ситуативний контекст і на саму особистість. Так само, як і очевидний вплив ситуативного контексту на особистість і характер її активності. Нарешті, такий же істотний вплив самої особистості на ситуаційний контекст і на здійснювану нею активність.

## **1.2. Теоретичні підходи до проблематики особистості у психології та соціології**

Особистість є однією з найбільш істотних категорій у соціології та психології. Спектр теоретичних підходів до неї надзвичайно широкий. Якнайповніше уявлення про них можна одержати з робіт ряду зарубіжних

дослідників (Л. Х'елл, Д. Зіглер, Л. Первін, Д. Джоуелл та ін. [34; 70; 84]). Традиційно проблематика особистості пов'язується із вивченням її структури, станів, процесів і розвитку. Це стосується того, що являє собою особистість (структура), як вона впливає на поведінку (процес), чому володіє такими особистісними особливостями (розвиток). Всі ці питання по-різному розв'язуються в різних теоретичних традиціях: психодинамічній, когнітивній, інтеракціоністській та конструктивістській.

Зокрема, психодинамічний підхід багато в чому ґрунтується на розробках З. Фрейда і його наступників [81]. Увівши в широкий науковий обіг поняття несвідомої психічної активності, вчений звернув увагу на те, що не все в поведінці особистості усвідомлюється і підлягає раціональному поясненню. Факт наявності несвідомого, що у багатьох випадках робить істотний вплив на самовідчуття і самореалізацію людини, поставив питання про необхідність вивчення особистості, долучаючи у площину розгляду непрямих проявів психічної активності. Звідси увага до вільних асоціацій, проєкцій, сновидінь і т. ін., дослідницької методології на заглиблення в світ переживань людини з подальшою реконструкцією їх підґрунтя. Володіючи істотною свободою від традиційних рамок, психодинамічний підхід привніс безліч оригінальних ідей в розгляд проблемного поля особистості. Не дивлячись на критику класичного психоаналізу за суб'єктивність він все рівно широко використовується в науці і практиці, збагативши психологічне пізнання особистості новими ідеями і дослідницькими метафорами.

Крім того, «для соціально-психологічного аспекту вивчення особистості продуктивними виявилися ідеї залежності особистості від впливу безпосереднього соціального оточення, або первинних вихователів, які визначають як самоставлення, так і світосприйняття, що формується у суб'єкта. В межах теорії об'єктних відносин (М. Кляйн та ін.) отримала розвиток ідея емоційної валентності, котра визначається характером взаємостосунків із значущими іншими» [93, с. 243].

Значним потенціалом продуктивності володіє і категорія «єго», яка у сучасних версіях ототожнюється із широко поширеною в інших традиціях категорією самості. Остання розглядається як конструкт, який використовується для опису і організації розумової активності особистості. Ми не тільки сприймаємо себе як деяку конструкцію, але й переживаємо себе як центр буття і активності. При цьому наші переживання можуть бути тільки частковими, оскільки більшість прихована від нас через витіснення у підсвідомість і спотворений психологічний захист. Самість є центром активності особистості, хоча може бути і захисною ілюзією. Її форми і патології варіюються в різних культурах впродовж перебігу історії. Саме культурна зумовленість людської самості стає об'єктом аналізу сучасного психодинамічного підходу.

Представники когнітивного підходу акцентують увагу на соціально-пізнавальній активності особистості, тобто, на тому, як вона конструює свої уявлення про себе і навколишній світ. Намагаючись залишатися в межах експерименталістського підходу і номотетики когнітивісти розуміють, що без аналізу внутрішньої активності особистості предмет соціальної психології буде неповним. Вони первинно виходять з того, що реальність суб'єктивно переживається і залежна від сприйняття людей. Відповідно думки людей про себе і навколишній світ відіграють провідну роль у соціальній поведінці, а особистість визначають як систему конструктів, що використовуються для розуміння самої себе і того довкілля, в якому вона знаходиться у результаті узагальнених уявлень про ті або інші аспекти реальності. Покладаючись на ці узагальнення можливість прогнозувати події і більш чітко орієнтуватися в тому, що відбувається.

Соціально-когнітивно-поведінковий підхід сповідують М. Роттер, А. Бандура і В. Мішель та ін. [11; 12; 58; 80]. Перший вважає, що особистість формує генералізовані очікування реальності в плані контролю над співвідношенням їх поведінки і підкріплення (як мотиватора поведінки); володіє величезними здатностями в багатозначності і гнучкості інтерпретації



ситуацій, в яких діє. Тобто для стимулювання відповідної поведінки необхідно враховувати суб'єктивну значущість і самих ситуацій, і пов'язаних із ними можливостей підкріплення. Такої логіки розгляду спочатку дотримувався і А. Бандура [11-12], який висунув провідною детермінантою очікувану ефективність як визначальну для характеру і спрямованість активності людини до того чи іншого завдання. Якщо очікувана ефективність висока, рівень активності щодо досягнення поставлених цілей теж високий. Якщо низька – навпаки. Саме робота із очікуваною ефективністю визначає ступінь успішності у вирішенні проблемного поля людей. Учений розширив систему чинників, що детермінують соціальну поведінку особистості, вказавши, що поведінкові впливи, які породжує особистість витікають від її оточення, сама поведінка є елементами системи взаємовпливів і взаємоспричинення. Ситуативні чинники не менше значущі, ніж особистісні. Так само, значущим є характер діяльної активності, що може визначати відношення до ситуативного контексту, застосування тих або інших особистісних якостей. В межах такого підходу стає очевидною безперспективність дисциплінарної відособленості у розгляді проблематики соціальної поведінки особистості із позицій лише соціальної психології, або лише персонології, або лише загальної психології.

Установці “або – або” повинна прийти на зміну установка “і – і”, що реалізована в концепції В. Мішеля. Він вважав, що замість з'ясування того, які риси особистості в її динаміці, або які аспекти оточення контролюють її поведінку в даному конкретному випадку, слід намагатися визначити, як сама особистість осмислює ситуацію, як вона когнітивно конструює внутрішнє і зовнішнє оточення. Він не просто змістив акценти на внутрішню активність особистості в організації соціальної взаємодії, але й запропонував ряд концептів – когнітивні змінні особистості; когнітивне і поведінкове конструювання компетентності; стратегії кодування і особистісні конструкти; суб'єктивна цінність стимулів.

В рамках інтеракціоністського підходу робиться спроба поєднання ситуативного і особистісного аспектів соціальної поведінки особистості.

Визначаючи як базову категорію «взаємодію», представники цього підходу якнайповніше визначають сам зміст поняття «соціальна сутність особистості». «Дж.Г. Мід обґрунтовує тезу про те, що людина стає істотою соціальною лише тоді, коли долучає в свій внутрішній світ інших людей, співвідносить свої власні дії із можливими реакціями або оцінками оточення» [93, с. 245]. У сучасному інтеракціонізмі проблема співвідношення особистісної і соціально-психологічної проблематики розглядається в контексті універсальної формули поведінки К. Левіна [51-53] як функції особистісних і ситуативних чинників, які розглядаються в процесі постійної взаємодії один з одним. Єдиної теоретичної концепції в межах цього підходу немає. Проте тут можна виділити чотири основоположні постулати: 1) актуальна поведінка є функцією процесу багатосторонньої взаємодії або зворотного зв'язку між особистістю і ситуаціями, з якими вона зіштовхується; 2) особистість є інтенційним, активним агентом в цьому процесі взаємодії; 3) стосовно особистісної сторони взаємодії найістотнішими є когнітивні і мотиваційні чинники; 4) щодо ситуативного боку найважливішим детермінуючим чинником є психологічне значення ситуацій для особистості [див. 51, с. 128]. Відповідно до цих постулатів формується два найважливіших дослідницьких завдання. Першим є строге вивчення взаємодії ситуативних і особистісних чинників, що спричинюють її поведінку. Це вивчення направлене на виявлення психологічних принципів пояснення і прогнозування поведінки. Друге полягає в систематичному описі і класифікації стимулів, ситуацій, оточень. Відповідно до четвертого постулату, що він спрямований на розуміння процесів, за допомогою яких об'єктивні ситуативні сигнали трансформуються особистістю в суб'єктивно значущі репрезентації власного соціального світу. Крім того, вона припускає пошук вичерпних таксономій ситуацій, які доповнюють аналіз індивідуальних відмінностей з особистісного боку. Динамічне поняття взаємодії розглядається дослідниками як центральне, проте прийнятних способів вирішення проблеми опису специфіки і особливостей взаємодії на рівні особистості поки що немає. Це часто пояснюється відсутністю

вимірювальних моделей та інструментів, здатних охоплювати взаємодію внутрішніх якостей, характеристик ситуацій і поведінки.

«Важливим кроком на шляху рішення цієї проблеми є запропонована Д. Бемом «троїста модель» типології особистості, ситуації і поведінки, яка специфікує типи ситуацій і поведінки, еквівалентні певним типам особистостей, дає підставу для розуміння конкретних патернів схожості і відмінності в індивідуальній поведінці впродовж часу і ситуацій, які є базовими для розуміння цілісності особистості» [93, с. 246].

Менш вивченим є ситуативний аспект взаємодії. Відповідно до четвертого постулату соціально-психологічне значення ситуації є важливим детермінуючим чинником соціальної поведінки. Таким чином, фокус уваги інтеракціоністів концентрується швидше на суб'єктивній інтерпретації ситуативних стимулів, аніж об'єктивних характеристик у фізичному розумінні. Безперспективність об'єктивного опису ситуації, який традиційно ставився основним завданням в класичних дослідженнях сприйняття і інтерпретації людини людиною, у інтеракціоністів не викликає сумніву. Оскільки особистість по-своєму, тобто суб'єктивно, сприймає і інтерпретує ситуацію, спирається в своїх діях на свої власні уявлення про неї, останні і повинні стати наріжним каменем.

Загальне спрямування на номотетичний опис ситуації, зорієнтований на знаходження універсальних характеристик, у тому числі і суб'єктивних репрезентаційних ситуацій в свідомості особистості, послужив підставою для розробки стимульно-аналітичного і реактивно-аналітичного підходів. Перший направлений на опис і класифікацію ситуацій в поняттях їх значень, тобто ситуації розглядаються як схожі в тому ступені, в якому вони однаково інтерпретуються різними людьми. Наприклад, дві ситуації, які зумовлюють виникнення стану тривоги визначаються як схожі в тому випадку, якщо усвідомлюються як загрозові або такі, що викликають неприйняття. У разі реактивно-аналітичного підходу вони класифікуються за критерієм реакцій, які викликають у індивіда, наприклад, прискорене серцебиття, тремор тощо.

Включаючи різні рівні аналізу ситуацій щодо їх впливу на сприйняття і реагування індивіда на різні ситуативні контексти, представники цього підходу зіштовхуються із серйозними проблемами. Перша пов'язана з визначенням тимчасових і просторових меж ситуації. На підставі чого індивід, або дослідник, висновує про початок ситуації? Які сигнали включаються в суб'єктивні репрезентації з об'єктивно існуючого ряду стимульних дій? Друга проблема пов'язана із знаходженням критеріїв, які особистість укладає в суб'єктивну інтерпретацію ситуації, що постають як основоположні для формування суб'єктивного значення ситуації. При розумінні того, що стосовно певних ситуацій такі критерії будуть повністю унікальними або ідіографічними, існує і ряд загальних, перехідних з ситуації в ситуацію критеріїв, що дозволяють категоризувати, і типологізувати ситуації. Третя проблема пов'язана із описом пізнавальної активності особистості, котра реалізовується в певній ситуації. Тут часто обирається категоріальний апарат когнітивної традиції, що дозволяє описати специфіку пізнавальної активності в ситуації за допомогою таких процесів, як категоризація, прототипізація, схематизація та ін.

Сама постановка проблеми взаємодії ситуативного і особистісного аспектів соціальної поведінки, супроводжується пошуками можливих рішень в сфері розуміння специфіки їх взаємодії, є відмінною рисою інтеракціоністського підходу загалом. Це привело до оригінальних переосмислень проблемних сфер, що традиційні для соціальної психології. Зокрема, проблеми лідерства вони намагаються розв'язати шляхом відповідей на питання, які характеристики ситуації в комбінації з характеристиками особистості сприяють досягненню ефективних групових результатів. Спроби дослідження емоційного аспекту проблеми взаємодії привели до констатації факту щодо прихильності людей до ситуацій вибору, конгруентних їхнім особистісним перевагам і позитивному емоційному стану.

Найуразливішим аспектом для критики цього підходу залишаються обґрунтовані докори у відсутності цільної теорії і перехід на позиції емпіризму, недооцінці ролі культурно-історичного контексту соціальної поведінки. Проте

саме завдяки розробкам інтеракціоністів емпіристської орієнтації став неможливим відрив соціально-психологічного аспекту поведінки від особистісного, і навпаки.

Особливу позицію в проблематиці дослідження займають соціальні конструктивісти, з погляду яких особистість формується за допомогою колективістських процесів і таким чином існує інтерперсонально, а не інтраперсонально. В більш радикальній формі вони наполягають на існуванні лінгвістичної реальності, пріоритетної щодо актуальної поведінки. В менш радикальній перспективі вони уявляють особистість як соціальну конструкцію, засновану на реальності, яка містить три базові елементи: діяльні, спостережувальні, самоспостережуючі. Перший є комбінацією спадкових і набутих чинників, що містять історію минулих переживань. Як спостерігач виступає інша людина, присутня реально або уявна в процесі здійснення дій, яка робить вплив на їх здійснення. Це відбувається за рахунок надання необхідної інформації, підтримки зворотного зв'язку, результативності зреалізовуваної поведінки, зовнішнього враження і можливостей. Самоспостереження, або здатність до самообізнаності, відображає здатність особистості до самомоніторингу, самоконтролю і рефлексії. Всі три компоненти функціонують в єдності, конструюючи особистість. Цей процес ускладнюється тим, що перші два елементи (діючий і спостерігач) знаходяться у стадії постійного взаємообміну і самоспостереження. Діючи, людина знаходиться під наглядом інших людей, у тому числі представляючи себе з їх позиції. В той же час будь-яка дія, як і оцінка збоку, піддаються самоаналізу. Відповідно процес конструювання особистості є континуальним процесом узгодження позицій діючого і спостерігача.

Перевагою розгляду особистості як соціально конструйованої є те, що це дає можливість інтеграції проблем і аспектів традиційно відособлених питань в межах окремих дисциплін і сфер психологічного знання. Приміром традиційні для соціальної психології сфери вивчення (соціальна перцепція, атрибутування, формування враження) відображають особливості розгляду особистості з

позиції спостерігача. У той же час така фундаментальна сфера, як самість у всьому різноманітті її аспектів, вивчається з позиції самоспостереження. Відсутність інтеграції між означеними елементами, у тому числі і єдиної категорії, приводить до розчленовування особистості і відособлення соціально-психологічної проблематики.

### **Висновки до розділу I**

1. Відомо, що особистість – це певний представник соціуму (або відповідної малої чи великої групи (колективу)), котрий зайнятий у суспільно-культурній діяльності і характеризується індивідуальними інваріантними особливостями. Відтак особистість співставляється із діяльними чи вчинковими аспектами взаємодії.

2. Людина як особистість стається у суспільстві, а саме у циклі мотиваційно-діяльних актів та взаємовпливів, де оволодіває інформацією, знаннями, нормами взаємодії та перцептивним спілкуванням.

3. Структурний комплекс особистості чотириаспектно взаємозалежний, оскільки містить, з одного боку, потреби, настановлення, з іншого – задатки, здібності, з третього – характер і з четвертого – відношення до соціуму.

## Розділ II

# ОСНОВНІ ІНТЕГРАЛЬНІ ФОРМОВИЯВИ ОСОБИСТОСТІ ЯК СКЛАДОВІ ЇЇ СОЦІАЛЬНОГО ХАРАКТЕРУ

### 2.1. Соціалізація як процес і механізм входження людини в соціум

Одним з найважливіших у соціальній психології є питання про те, як людина розвивається і як входить в соціальне життя. Звичайно дана проблематика асоціюється з категорією «соціалізація»; в найбільш загальному значенні це процес, з допомогою якого індивід набуває знань, норм, цінностей, засвоює мову, соціальні уміння і чутливість, які дозволяють інтегруватися в суспільство і адаптивно поводитися в ньому. Це поняття введено в соціальну психологію в роботах А. Бандури і Д. Коулмана [11; 12], які вивчали особливості формування соціального досвіду особистості. У різних наукових школах воно мало різне трактування. У поведінковому тлумаченні – як соціальне наuczіння; в символічному інтеракціонізмі – як результат соціальної взаємодії; в гуманістичному підході – як актуалізація самості; в психоаналізі – як стадіальний процес біосоціального дозрівання. У радянську добу проблема соціалізації розвивалася в основному в рамках ієрархії диспозицій, що синтезують систему регуляції соціальної поведінки залежно від задіяності до суспільних відносин [5; 13; 25; 30; 54; 62; 64; 73; 95].

Зовні процес соціалізації достатньо простий за своїм змістом, і в той же час досить важко визначити, як він безпосередньо здійснюється. Можна прослідкувати, як люди намагаються соціалізувати інших (наприклад, як батьки навчають, спрямовують або корегують своїх дітей), але способи дій, як правило, інтерналізуються і можуть бути виведені лише з дій і вчинків, що зовні проявляються, а про те, що відбувається у внутрішньому світі людини, можна лише здогадуватися. Це не виключає багатоманітних, часто взаємовиключних теоретичних підходів.

Розуміння процесу соціалізації визначається і світоглядом дослідника, який діє в межах конкретної психологічної парадигми. Правила поведінки і система цінностей пронизують величезну кількість феноменів, від повсякденної практики, очікувань співтовариства щодо віку, статі, класу, поведінки – до розробки соціальних структур і систем моралі. Учиння ефективній операції в межах кожного з них має не тільки величезну базу інформації, але і зміну особистісної відповідальності, де задіяно безліч сторін та інститутів – включаючи батьків, рідних, ровесників, церкву, школу, засоби масової комунікації. Внесок кожного із них і доповнює один одного, і може конфліктувати один з одним.

У процесі соціалізації здійснюється залучення індивіда в суспільні відносини, завдяки чому відбувається зміна його психіки. Л.С. Виготський [25], розглядаючи проблему переходу дитини на вищий рівень розвитку, підкреслював необхідність спеціального навчання; суть якого в ознайомленні з системою знаків, універсальним виразником яких виступають слова. Будучи взаємозв'язаними, розвиток психіки і соціалізація не є тотожними поняттями. Перше є більш широким і містить спонтанні процеси, зумовлені дозріванням, та соціальний розвиток.

Соціалізація, що починається у дитинстві, не закінчується ніколи, включає набуття нових соціальних ролей, залучення в нові відносини і інститути, пристосування до змін в співтоваристві. Отже, розуміння її особливостей пов'язане із багатьма теоретичними підходами.

Прихильники природного підходу вважають, що дитина генетично запрограмована на оволодіння позитивною, або негативною, природою. Прихильники набутого підходу, навпаки, уподібнюють новонародженого «білому листу», на якому суспільство «пише бажане». Існує і третя лінія, що намагається знайти компроміс між природним і набутим у розвитку особистості.

У найширшому значенні вітчизняна традиція поняття «соціалізації» трактує як сукупність всіх соціальних і психологічних процесів, за допомогою



яких індивід засвоює систему знань, норм і цінностей, що дозволяють йому функціонувати як повноправний член суспільства. Людина, поступово засвоюючи соціальний досвід, використовує його в цілях адаптації до соціуму. Таке засвоєння відбувається стихійно і цілеспрямовано водночас. «Цілеспрямованість визначається зусиллями сім'ї, школи, різних суспільних організацій. Стихійність – це багатоманітні аспекти життя, свідком яких є людина. К. Дюркін визначає соціалізацію як процес, за допомогою якого люди набувають правил поведінки, систему уявлень і атитюдів, що забезпечують можливість ефективного функціонування як члена конкретного суспільства» [93, с. 316].

У системі вітчизняної науки застосовуються два терміни як синоніми соціалізації – розвиток особистості і виховання. Інтуїтивний зміст цього поняття в тому, що це процес входження індивіда у соціальне середовище, засвоєння ним соціальних впливів, залучення до системи соціальних зв'язків. Визначення ж соціалізації як сукупності соціальних процесів викликає ряд заперечень у дослідників, а саме, якщо особистість спочатку соціально детермінована, то як можна вести мову про її входження у систему соціальних зв'язків. Чи при цьому не повторюватиметься стара теза, що новонароджений не є людською істотою, що йому ще слід пройти шлях «гомінізації». Як відомо, Л.С. Виготський [25] рішуче заперечував проти такого твердження. Новонароджений вже є елементом певної культури і певних соціальних зв'язків. Якщо соціалізацію ототожнювати з гомінізацією, то є всі підстави у край негативно відноситися до неї. Сьогодні загальновизнано, що новонароджені володіють рефлексами, здатністю і переддиспозиціями, що дають змогу вивчати світ, реагувати на нього, людей і предмети.

Соціалізація відноситься до тих явищ, за допомогою яких людина вчиться жити і ефективно взаємодіяти з іншими людьми. Вона безпосередньо пов'язана із соціальним контролем, оскільки долучає засвоєння знань, норм, цінностей суспільства, володіє всіма видами санкцій формального і неформального характеру. Це двосторонній процес не тільки через діалектичну єдність

засвоєння і відтворення соціального досвіду, але і через єдність стихійного і цілеспрямованого впливу на становлення людини як суб'єкта суспільних відносин.

У процесі засвоєння і відтворення соціального досвіду людина виступає об'єктом і суб'єктом соціалізації. Б.Г. Ананьєв [3] визначає людину як об'єкт щодо соціальних дій, направлених на неї; перш ніж розглядати особистість з погляду її внутрішнього змісту, тобто як суб'єкта суспільних відносин, необхідно спочатку охарактеризувати сукупність всіх соціальних сил і впливів, які впливають на неї ззовні. Іншими словами, визначивши людину як об'єкт суспільного розвитку, можна зрозуміти внутрішні умови її становлення як суб'єкта суспільного розвитку.

У процесі соціалізації особистість виступає суб'єктом і об'єктом суспільних відносин. О.В. Петровський виділяє три стадії соціалізації: 1) адаптацію, 2) індивідуалізацію і 3) інтеграцію [64]. На стадії **адаптації**, яка звичайно співпадає з періодом дитинства, людина виступає об'єктом суспільних відносин, на якого направлена величезна кількість зусиль батьків, вихователів, вчителів і інших людей, які оточують дитину і знаходяться в тому або іншому ступені близькості до неї. Тут відбувається входження в світ людей – оволодіння деякими знаковими системами, що створені людством, елементарними нормами і правилами поведінки, соціальними ролями; засвоєння простих форм діяльності. Якщо ж це не відбувається, то це означає, що з якихось причин індивід не засвоював і не відтворював в своєму розвитку соціального досвіду, виріс в ізоляції від людей або виховувався в співтоваристві тварин. Коли таких дітей знаходили, з'ясовувалося, що жодні процеси виховання і навчання є недостатньо результативними. Діти так і не змогли засвоїти мову, прості навички і норми поведінки, поводитися як тварини, і лише після колосальних зусиль дослідників, направлених на соціальне навчання, були одержані деякі результати – такі діти якось спілкувалися зі своїми однолітками в інтернатах для розумово відсталих.

Очевидно, дитина, що не пройшла стадію адаптації і не засвоїла основ соціального життя, практично не піддається наuczінню у подальшому. На відміну від дорослої людини, яка, навіть провівши багато часу наодинці (модель соціального життя Робінзона Крузо), легко повертається до людей, відтворює соціальні звички, пов'язані з культурою суспільства, в якому виросла. Стадія адаптації в процесі соціалізації дуже важлива, оскільки сенситивні періоди дитинства невідворотні.

На стадії індивідуалізації відбувається деяке відособлення індивіда, що викликане потребою персоналізації. Тут особистість – суб'єкт суспільних відносин, що вже засвоїв певні культурні норми суспільства, здатний проявити себе унікальною індивідуальністю, створювати щось нове, в чому власне і виявляється його особистість. Якщо на першій стадії найважливішим було засвоєння, то на другій – відтворювання в індивідуальних формах. Індивідуалізація багато в чому визначається суперечністю, яка існує між досягнутим результатом адаптації і потребою в максимальній реалізації своїх особливостей. «Йдеться про процес реалізації свого Я, самопрояви як індивідуальності (на рівні темпераменту, типологічних властивостей вищої нервової діяльності, індивідуальних особливостей), так і особистості (на рівні переконань, цінностей, інтересів, соціально-особистісних особливостей). Стадія індивідуалізації сприяє прояву саме того, як одна людина відрізняється від іншої. В той же час індивід підходить до проблеми вирішення суперечності між людиною і суспільством, але поки не до кінця, оскільки немає відповідного балансу, тобто особистість недостатньо інтегрована в соціальний світ» [93, с. 318].

Інтеграція, третя стадія розвитку особистості людини в процесі її соціалізації, що передбачає досягнення певного балансу між іншими і суспільством, інтеграцію суб'єкт-об'єктних відносин особистості із соціумом. Індивід, врешті, знаходить той оптимальний варіант життєдіяльності, який сприяє процесу його самореалізації в суспільстві, ухваленню ним його життєвих норм. Даний процес дуже складний, оскільки суспільство завжди

характеризується суперечливими тенденціями в своєму розвитку. Проте існують оптимальні способи життєдіяльності, які найбільшою мірою сприяють адаптації людини. На цій стадії складаються так звані соціально-типові властивості особистості, які свідчать про приналежність її до певної соціальної групи. Б.Г. Ананьєв [3] відносив формування соціально-типових рис, як і утворення соціальних настановлень особистості, до психологічних ефектів, які свідчать про міру і глибину соціалізації.

У процесі соціалізації здійснюється динаміка пасивної, активної, активно-пасивної позиції індивіда. Пасивної – коли він засвоює норми і є об'єктом соціальних відносин; активної – коли відтворює соціальний досвід і виступає суб'єктом соціальних відносин; активно-пасивної – коли здатний інтегрувати суб'єкт-об'єктні відносини. Цей потрібний цикл може повторюватися впродовж життя багато раз і пов'язаний із необхідністю ресоціалізації індивіда в змінному світі.

Соціалізація людини відбувається за допомогою свідомого або несвідомого засвоєння і відтворювання соціального досвіду. В широкому спектрі механізмів соціалізації найбільш прийнятими є навіювання, переконання, наслідування, імітація, ідентифікація, емпатія. Дуже багато соціальних відносин є у моделі «наставник – наступник». «Маються на увазі не тільки відносини дорослих і дітей, але й відносини між дорослими, які відтворюють досвід інших, копіюють моделі поведінки, ототожнюють себе з соціальними ролями, переймають погляди інших. Г. Тард рахував ці відносини типовими, розглядаючи суспільство як продукт взаємодії індивідуальних свідомостей через передачу людьми один одному досвіду і засвоєння ними цінностей, установок, норм. Зрозуміло, що головного значення даний механізм набуває у процесі дорослішання людини» [93, с. 334].

«М.О. Шевандрін пропонує такі соціально-психологічні механізми соціалізації: а) наслідування – свідоме або несвідоме відтворення нав'язуваних моделей поведінки, досвіду інших людей, почерпнутого з інших джерел; б) навіювання – неусвідомлене, некритичне засвоєння і подальше відтворення

досвіду, думок, відчуттів, шаблонів і алгоритмів, що пропонують інші; в) переконання – усвідомлене, критичне засвоєння і подальше відтворення цінностей, норм, орієнтирів, поведінкових алгоритмів; г) ідентифікацію – ототожнення себе з певними людьми або соціальними групами, за допомогою якого здійснюється засвоєння різноманітних норм, відносин, форм і алгоритмів поведінки; д) емпатію – емоційне співпереживання через плотську ідентифікацію себе з іншим» [93, с. 334-335]. Всі ці механізми представлені в послідовності, що відображає їх прив'язку до вікових особливостей. При цьому підкреслюється, що спочатку дитина не має необхідного багажу критичного ставлення до отриманої інформації, а тому переважають механізми наслідування і навіювання, за допомогою яких формується фундамент для подальшого критичного ставлення до трансльованого досвіду, що зумовлює вихід механізму переконання. Це ж стосується і механізмів емпатії та ідентифікації. Ідентифікуючи себе із значущим іншим, дитина дістає можливість акумуляції досвіду, формування відношення до нього. Роль емпатії дуже важлива, оскільки вона задає валентність пропонованих фрагментів досвіду, визначає її подальше використання. Теоретики велику увагу надають характеру емоційних відносин між дитиною і первинними вихователями. Від останніх залежить, яким буде світ для дитини, – ворожим або радісним, – яке відношення сформується у неї до конкретної цінності, норми, поведінкового алгоритму, будуть вони викликати емоційно позитивне прагнення до відтворення їх або навпаки – реакцію відторгнення.

У психоаналітичній традиції механізмами соціалізації називають: 1) імітацію – усвідомлене прагнення дитини копіювати визначені моделі поведінки; 2) ідентифікацію – засвоєння дітьми батьківської поведінки, настановлень і цінностей як своїх власних; 3) сором – переживання викриття і ганьби, пов'язане з реакцією інших людей; 4) відчуття провини – переживання викриття і ганьби, пов'язане з покаранням самого себе, незалежно від інших людей [5]. Механізми імітації і ідентифікації, абстрагуючись від специфічно психоаналітичного контексту, несуть смислове навантаження. Сором і відчуття

провини виступають в якості своєрідних регуляторів, обмежувачів соціалізації, якими є моральні норми.

Соціальне становлення людини відбувається протягом всього життя у різних соціальних групах. Такі групи, які задають системи зовнішньої регуляції поведінки індивіда, називаються інститутами соціалізації. Найвпливовіші з них – сім'я, школа, виробнича група.

Сім'я є унікальним інститутом соціалізації, оскільки вона незамінна. Тут проходить перший адаптаційний період в житті людини, визначається система її відносин до себе, близьких; складаються суб'єктивні оціночні судження, визначені значущими відносинами; формується характер; засвоюються норми, розвиваються соціальні якості. У разі неправильного виховання порушується соціальна адаптація; позитивний вплив сім'ї сприяє благополучній соціальній адаптації індивіда не тільки в дитячому віці. Позичі, які у дитини формують батьки в системі соціальних відносин, визначають надалі те, що називають життєвим сценарієм. Як соціальний інститут сім'я має наступні функції: репродуктивну, педагогічну, господарсько-економічну, терапевтичну і організації дозвілля. Дестабілізація інституту сім'ї, що виявляється в конфліктах і розлученнях, має серйозні психологічні наслідки, які позначаються на якості соціалізації підростаючого покоління. Оскільки сім'я розглядається як найбільш ригідний інститут соціалізації, вона містить відносно велику кількість традиційних і патріархальних норм, на відміну від школи або виробничої групи, схильних до трансформацій у кризовий період.

Школа в цьому плані також має свої особливі функції – освітні і соціалізуючі. Останні пов'язані не стільки з навчанням і вихованням, скільки з об'єктивним процесом соціальної диференціації дітей в світлі їхніх здобутків. Функція емансипації дитини від емоційної прихильності батьків визначається тим, що дитина потрапляє в систему міжособистісних відносин, де емоційні прояви дорослих до нього зумовлені не стільки його особистими якостями, скільки навчальною діяльністю. Функція засвоєння суспільних цінностей і норм на рівні соціальних стандартів групи є провідною. Не дивлячись на те, що

шкільний клас має формальну і неформальну структури міжособистісних відносин, слід зазначити їх регламентованість. По відношенню до сім'ї школа володіє більш жорсткими соціальними нормами, порушення яких супроводжується обов'язковими формальними санкціями. Функція селекції і розподілу індивідів за рольовою структурою дорослого суспільства пов'язана із тим, що в школі дитина має достатньо широкий діапазон соціальних відносин, який дозволяє апробувати різні ролі на конвенційному і міжособистісному рівнях. Школа є не менш унікальним інститутом соціалізації, ніж сім'я, і поки що не існує в світі більш успішних інститутів соціалізації молодого покоління, які б склали гідну альтернативу сучасній школі. До того ж школа впливає на соціальне становлення молодої людини протягом досить тривалого періоду часу. Соціально-психологічні закономірності її впливу залишаються незмінними незалежно від типу школи, місця знаходження, якості рівня освіти, яку вона дає. Слід зазначити, що соціалізуючі функції школи привертають увагу значно меншого числа дослідників, ніж її освітні функції, оскільки освітні функції є безпосередніми, а соціалізуючі лише побічні.

Що стосується професійної групи або трудового колективу, то їх значення в соціалізації визначається можливостями самореалізації і самоактуалізації людини в діяльності. Цей інститут соціалізації стає важливим на інтеграційній стадії соціального розвитку. Для дорослої людини сім'я і робота є основними соціальними сферами життєдіяльності. Вони забезпечують психологічний баланс за рахунок стимулювання позитивних емоцій (радість і інтерес). На роботі людина проводить багато часу, і, якщо її вибір виявився невдалим, якщо вона відчуває розчарування в своїй професійній діяльності, це може слугувати серйозною причиною для порушення всіх інших соціальних відносин і сприяти соціальній дезадаптації особистості.

Інститути соціалізації реалізують свої функції щодо суспільства, інших соціальних інститутів, різних соціальних прошарків і щодо конкретної особистості. Інститути, механізми, суб'єкти соціалізації представляють собою особливу структуру соціальної системи суспільства, де службова роль одного з

елементів системи щодо інших визначає залежність, при якій зміни в одній частині є похідними від змін в іншій частині. Сам же процес соціалізації індивідів є головним механізмом, який забезпечує нормальне функціонування соціальної системи. У процесі соціалізації здійснюється озброєння особистості інструментами адаптації до соціального світу. Людина засвоює стереотипи поведінки, норми і ціннісні орієнтири соціального середовища, в якому вона функціонує. Без цих орієнтирів соціальна взаємодія людини стає неможливою, більш того під загрозою стає її виживання як біологічної істоти.

Розглядаючи феноменологію процесу соціалізації, М.І. Шевандрін виділяє провідні феномени засвоєння стереотипів поведінки, діючих соціальних норм, звичаїв, інтересів, ціннісних орієнтирів тощо. У зарубіжних дослідженнях до феноменології соціалізації відносять соціальну поведінку загалом, а також просоціальну та асоціальну поведінку і моральний розвиток. Більшість сучасних досліджень присвячені цим проблемним питанням. Більше того, стикаючись із проявами асоціальності у поведінці, суспільство формує своєрідне соціальне замовлення соціальним психологам на вивчення проблематики соціалізації.

Процес соціалізації, через його всеосяжність, знаходиться під впливом величезної кількості чинників – від глобальних, пов'язаних з політичним устроєм суспільства, до локальних, пов'язаних із душевним комфортом. Причому, при певних обставинах роль цих, здавалося б, особистих чинників може виявитися дуже значущою. Провідними чинниками соціалізації можна виділити взаємостосунки в сім'ї, роль яких багатьма дослідниками різних соціогуманітарних традицій виявляється вирішальною, взаємостосунки з безпосереднім оточенням (однолітки, родичі, знайомі), масову комунікацію (друковані та електронні видання, аудіо і відео). Батьки або первинні вихователі озброюють дитину основними інструментами орієнтування і дії в соціальному світі, вони формують її відношення до різних аспектів життя. Ровесники – транслують еталони, адаптовані до конкретного віку, визначаючи інтерпретацію явищ, подій. Одна із складнощів соціалізації в системі «дорослий



– дитина» пов'язана з тим, що часто дорослий комунікує власний досвід без прив'язки до своєрідності його інтерпретації дитиною. Еталони і цінності дорослого не завжди доступні дитині і далеко не завжди сприймаються як суб'єктивно значущі. В цьому плані інтерпретація ровесників ближча і доступніша – вони оперують схожими системами значень і цінностей, що і визначає в певних ситуаціях їх велику дієвість.

Основні напрями соціалізації відповідають ключовим сферам життєдіяльності людини – поведінкової, емоційно-почуттєвої, пізнавальної, буттєвої, морально-етичної, міжособистісної. В процесі соціалізації люди навчаються тому, як поводитися, емоційно реагувати на різні ситуації, переживати і проявляти різні відчуття; яким чином пізнавати оточуючий соціальний і фізичний світ; як організовувати свій побут; яких моральних орієнтирів дотримуватися; як ефективно брати участь у вибудовуванні формальних і неформальних взаємостосунків.

«Від того, яким буде процес соціалізації, багато чому визначається і подальша гармонія або дисгармонія соціального буття людини. Дорослі відповідальні за майбутнє буття їх дітей. Саме вони задають відношення до світу, озброюють способами поведінки, а недосконалість останніх задає майбутнє проблемне поле їх дітей. Емоційно депривована дитина, по-перше, не володіє необхідною адекватністю в емоційній оцінці того, що відбувається, по-друге, сприймає світ ворожо, генералізує цю ворожість на багато об'єктів, бачить небезпеку там, де її немає», – зазначає В. Янчук [93, с. 341].

Разом з емоційною валентністю первинні вихователі озброюють своїх вихованців величезною кількістю мікроповедінкових алгоритмів, які є величезним спектром способів вирішення конкретних життєвських завдань. Первинні вихователі учать вихованців тому, як запалювати сірники, мити посуд, готувати їжу, здійснювати покупки в магазині, реагувати на певні дії, не піддаватися на провокації та ін. Цих поведінкових шаблонів соціалізації у процесі взаємодії з первинними вихователями безліч. Їх дієвість і роль в гармонії подальшого буття зумовлена тим, що стикаючись з багатьма

побутовими задачами, людина просто використовує зафіксовану в досвіді заготовку і приходять до усвідомлення її неадекватності лише при явній невдачі, починаючи шукати або наступну, або включати процес вирішення задачі, спрямований на віднайдення унікального вирішення. Первинність використання заготовок в життєвому досвіді створює безліч проблем у разі їх неадекватного вживання. Зокрема, батьки з дисгармонійними взаєностосунками сутнісно задають можливу дисгармонію у майбутні сім'ї їх дітей. Так, мати-одиначка мимовільно готує свою дитину до такої ж самотності, озброюючи шаблонами, що провокують дисгармонію у взаєностосунках з партнером.

Ця алгоритмічна озброєність, при всіх її витратах, має величезне значення для фізичного виживання людини. Якби будь-яка побутова задача вимагала ухвалення унікального рішення, людина просто не витримала б перевантаження. Алгоритмічна і валентна озброєність дає їй можливість швидкої попередньої оцінки ситуації, обрання первинних способів реагування. Відсутність навичок є першопричиною важкої адаптації до умов реального життя випускників дитячих будинків, які не мають досвіду соціалізації в сім'ї. Складність проблеми соціалізації такого роду людей полягає ще й у тому, що багато чому можна навчити їх тільки в реальних умовах і за наявності батьків як первинних вихователів. Батьки пробачать помилку, пошкоднують у разі невдачі, підкажуть можливе рішення, проконтролюють повторну спробу, приголублять. В цьому значенні замінити сім'ю надзвичайно складно.

## **2.2. Соціальний досвід як показник культурного розвитку особистості**

Найважливіший компонент культурного розвитку особистості, який історично селектований і акумульований у суспільній свідомості, – це форми здійснення будь-якої соціально значущої діяльності і взаємодії людей, які показали свою прийнятність не тільки з точки зору безпосередньої утилітарної

ефективності, але й у підтримці потрібного в існуючих умовах рівня соціальної консолідованості суспільства та його функціональних сегментів і підсистем, стійкості організаційних форм і ефективності процесів регуляції колективної життєдіяльності.

Соціальний досвід накопичується у процесі реальної співдіяльності людей для задоволення групових та індивідуальних інтересів і потреб, в ході якої відбувається постійне стихійне відбракування тих форм (технологій та результатів), їх дій, вчинків, комунікативних актів, та вжитих при цьому засобів, ідейних і ціннісних настановлень, що признаються шкідливими або потенційно небезпечними для існуючого рівня соціальної інтегрованості і виявляються неприйнятними за своєю соціальною ціною і наслідками. Деякі із цих небажаних форм з часом потрапляють під інституційне табування (законодавчі, релігійні та інші заборони, санкції тощо), інші постійно засуджуються в рамках звичаїв (моралі, моральності). Форми у короткостроковому і, особливо, довгостроковому плані, показують себе цілком прийнятними або навіть бажаними з погляду підтримки, відтворювання, а деколи і підвищення рівня соціальної консолідованості членів суспільства, їх толерантності, якості їх взаєморозуміння і взаємодії, так само стихійно, а з часом і інституційно, відбираються, акумулюються і закріплюються в соціальних нормах, еталонах, цінностях, правилах, законах, ідейних настановленнях.

Перша культурна функція соціального досвіду полягає в акумуляції прямих (виражених в імперативних настановленнях, цінностях, нормах) і опосередкованих (упредметнених в переважаючих і допустимих технологіях і продуктах соціально значимої діяльності) способів підтримки і забезпечення соціальної інтегрованості людей в більш-менш стійких оргдіяльнісних формах. Слід зазначити, що соціальний досвід містить набір ціннісних орієнтацій, прийнятих в даному співтоваристві. Будь-яка цінність, з точки зору її соціокультурних функцій, — перш за все та, що забезпечує підтримку соціальної консолідованості людей, зняття, зниження або недопущення

соціально небезпечного напруження, суперечностей, конфліктів, подолання агресивних, егоїстичних та ін. соціально безвідповідальних проявів, і одночасно має на меті підвищення взаєморозуміння, толерантності, компліментарності, згоди, вироблення загальних оцінкових критеріїв і конвенційних інтерпретацій. Емпірично ні в одного народу неможливо виявити ціннісні настановлення, які зумисно стимулюють соціальну деструкцію. З цієї позиції культура – це сукупність позитивних, соціально консолідуючих інтенцій людського існування.

Разом з тим різноманітність природних та історичних умов і обставин, в яких існують різні співтовариства (а двох співтовариств з абсолютно ідентичною історичною долею бути не може), веде до формування структурної та змістової специфіки будь-якої конкретно-історичної спільноти, що у свою чергу є одним з основних джерел напруження і конфліктів між різними суспільствами та їх членами. Відомо, що істотна частина міжетнічних, міжконфесійних і міждержавних суперечностей і зіткнень була пов'язана з відмінністю системи ціннісних орієнтацій, світоглядів, уявлень про справедливість, гідність, моральність і т. ін., тобто локального соціального досвіду конфлікуючих суспільств. Разом з тим через єдність фізичної та психічної природи людей, їх антропологічних і соціальних потреб і інтересів, багато елементів соціального досвіду всіх колективів сутнісно співпадають, що є підставою для взаєморозуміння і взаємодії між ними. Більш того, будь яка особистість, крім засвоєного соціального досвіду життєреалізування, володіє і унікальним особистісним соціальним досвідом, котрий формується в ході її життя і є специфічним відповідно до біографії даної людини. Тому процеси міжособистісної взаємодії між людьми є у відомому значенні мініатюрними аналогами взаємодій між суспільствами і так само будуються на елементах схожості і відмінності їх соціального досвіду. Так виявляється друга найважливіша соціокультурна функція соціального досвіду – акумуляція локальних культурних рис, як на рівні стійких соціальних колективів, так і в особистісній культурній специфіці.

Третя культурна функція соціального досвіду – соціальне відтворення – трансляція культурних особливостей від покоління до покоління. Врешті зміст успадкованих традицій, норм, цінностей, патернів і є соціальним досвідом даного суспільства, який передається за допомогою технологій виховання, освіти, обрядово-ритуальної практики та інших форм соціалізації та інкультурації нового покоління, тобто набору стійких, допустимих та переважаючих у суспільстві форм і результатів діяльності, поведінки, взаємодії, критеріїв оцінок, інтерпретацій та ін. Сам по собі процес соціалізації та інкультурації індивіда є динамікою засвоєння ним: а) елементів соціального досвіду у вигляді накопичених суспільством знань про навколишній світ; б) принципів, умінь і навичок колективного співжиття в соціально значущій продуктивній діяльності; в) критеріїв самовизначення в суспільстві і технологій соціальної взаємодії, а також г) суспільної ідеології, віри, форм творчого самовираження.

Таким чином, соціальний досвід, якщо він і не тотожний всій культурі у різноманітті її форм і артефактів, однозначно є квінтесенцією її змісту, продуктом історичної селекції різноманітних технологій задоволення людського інтересу і потреб, який акумулює найбільш прийнятні за соціальною ціною і наслідками способи здійснення колективної життєдіяльності людей, їх соціальної консолідації і регуляції, локалізації культурної специфіки суспільства та їх соціального відтворення.

### **2.3. Соціальна ідентичність як концептуалізація особистістю себе та інших у груповій взаємодії**

Традиційно соціальна ідентичність розглядається як елемент Я-концепції, що породжений членством в соціальній групі і відособлюється від особистісної ідентичності, пов'язаної з індивідуальними особливостями і взаємостосунками з іншими людьми [див. 60; 81; 82; 85; 87; 90]. Усвідомлюючи умовність такого

роду диференціації, слід зазначити, що визначення власної ідентичності (як соціальної, так і особистісної) має у край важливе значення для людини – вона допомагає будувати відносини з самою собою і з іншими людьми, визначитися в якостях, що ідентифікуються з власною персоналією і з своїм оточенням. Без такого роду ідентифікації людське Я постає у вигляді нічого не значущої абстракції – лише описавши себе, тобто ідентифікувавши набір своїх якостей, властивостей і особливостей, я починаю усвідомлювати себе для самого себе і себе в світі людей.

Відносно повний опис існуючої концепції самості має містити наступні чотири сфери. Перша характеризує певні частини (зміст самості); друга – взаємостосунки між частинами (структура самості); третя – шляхи опису всіх частин як цілого (вимірювання самості); четверта – межі об'єкта (егопротяжність).

Частини або компоненти самості містять елементи соціальної ідентичності, диспозиції і фізичні характеристики; елементи соціальної ідентичності звичайно виражаються в мові іменами, іменниками; диспозиції або риси виражаються прикметниками. Соціальна ідентичність є характеристикою людського мислення, спрямованого на класифікацію частин реальності, які існують у вигляді категорій. Тільки дитина входить в світ, вона вже класифікується в поняттях статі, віку, раси, національності, релігії, сімейного статусу, легального статусу (законнонароджений, незаконнонароджений), імені та ін. У процесі життя з'являються нові критерії класифікації: лікар, тракторист, демократ, баптист тощо. Саме ці категорії складають соціальну ідентичність індивіда – що означає групу, статус або категорію, до яких він соціально належить.

Виділяють шість категорій соціальної ідентичності: 1) соціальний статус; 2) групу членства; 3) найменування («label»); 4) пріоритетний статус; 5) тип; 6) особову ідентичність [36].

Соціальний статус є універсальною основою соціальної класифікації і самовизначення. Стать, вік, сімейний статус, стратифікаційна позиція і місце є

критеріями класифікації в будь-якому суспільстві. По мірі розвитку суспільства вони підрозділяються на групи, що базуються на добровільному об'єднанні, схожості уявлень або інтересів, які розділяються в культурах або субкультурах, спільності походження, фізичної або регіональної єдності. Найменування соціальної ідентичності базується на процесі «соціального позначення» (labeling). Коли людина поводить себе в суперечності з соціальними нормами, її поведінка розглядається як така, що має відхилення (алкоголік, повія). По мірі переходу мови дієслів на мову іменників через процедуру формального посвідчення або загального соціального визнання, починається процес позначення і породжуються ситуативні елементи соціальної ідентичності. Пріоритетний статус має своє коріння в історії і біографії індивіда, в істотній мірі зумовлений статусом, групою членства або іншими позначеннями. Так, людина може бути класифікована, як колишній засуджений, колишній алкоголік тощо. Ці категорії впливають на життя різноманітно, коли вона долучається до прихованого статусу (колишній засуджений), або на основі визнання причин минулих досягнень (заслужений артист на пенсії). Більш загальні форми категоризації можуть бути названі соціальними типами. Для них характерні деякі інтереси, атитюди, звички, які соціально розуміються як рядопокладені, наприклад інтелектуал, плейбой тощо. Ці типи украй різноманітні, не піддаються впорядкованій класифікації, оскільки можуть відноситися до того, як індивід бачить себе, що він думає про себе, яким хоче подати себе оточуючим, не будучи таким насправді. Останнім компонентом соціальної ідентичності є особистісна ідентичність, термін, що часто використовується щодо глибинних думок, уявлень і бажань, але не відображає їх суті.

Важливо відмітити, що елементи соціальної ідентичності дещо більше, ніж просто злагожені категорії, в яких визначається індивід; швидше це соціальні моделі, що слугують стандартом для самооцінки. Наприклад, жінка не просто сприймає себе як лікаря, греко-католичку або матір, вона відноситься до

себе через деяку ідеальну соціальну роль, котра містить в собі багато таких елементів, як риси, атитюди, поведінка, цінності, норми, кодекс честі.

«Як зазначає М. Хогг, соціальна ідентичність регулює поведінку саме таким чином, як це здійснюється на практиці через самокатегоризацію. На підставі самовизначення як особистості, досвіду взаємостосунків з іншими людьми, в груповій приналежності люди формують свої уявлення про можливий розвиток подій, реакцію оточуючих, своєї ролі в ньому, проявляють тенденцію до зниження внутрішньогрупових і концентрації на міжгрупових відмінностях, коли, категоризуючи інших як інгрупу (своїх) або аутгрупу (чужих), ми акцентуємо увагу на відповідних прототипах, що часто мають етноцентричне забарвлення. Коли ми категоризуємо, визначаємо, сприймаємо і оцінюємо себе в поняттях інгрупових прототипів, то й поводимося відповідно. Самокатегоризація продукує інгрупову нормативну поведінку і самостереотипізацію, визначаючи таким чином основу групової поведінки, деперсоналізує поведінку людей, формуючи її відповідно до норм суспільства» [92, с. 443].

Теорія самокатегоризації намагається пояснити явище міжгрупової дискримінації за допомогою понять потреби в позитивній самоідентичності. При цьому особистісна ідентичність розглядається як унікальність людини, що виявляється в її відмінностях від інших членів групи. Соціальна ж ідентичність пов'язана з категоризацією себе і інших як схожих з певною категорією стосовно інших людей, котрі відносяться до іншої соціальної категорії. Початково ця теорія розроблялася для пояснення групової поведінки. Передбачалося, що соціальна ідентичність стає характерною у разі просування від індивідуального самосприйняття до деперсоналізації, тобто коли член групи починає сприймати себе як менш відмінного від решти членів соціальної категорії. Наприклад, коли особа підкреслює що він чоловік, він протиставляє себе жінкам, акцентує свою схожість з іншими чоловіками і відмінність від жінок. Його самість змінюється за рівнем, змістом, а самосприйняття і поведінка стають деперсоналізованими. Деперсоналізація самості є



суб'єктивною стереотипізацією себе в поняттях відповідної соціальної категоризації і розглядається як когнітивне підґрунтя групової поведінки.

Гіпотеза пристосування передбачає, що самокатегоризація відносна, варіативна, гнучка щодо точки відліку, завжди залежить від контексту, не відображає фіксованих, абсолютних якостей того, що сприймається. Ця гіпотеза стала підставою для багатьох сучасних досліджень, що використовують ідею соціально контекстуальних підстав самокатегоризації для розуміння того, як суспільство формує знання за допомогою процесів, що реалізуються в самості.

Представлений аналіз соціальної ідентичності в її співвідношенні з особистісною, роль соціальної категоризації в їх формуванні і прояві більшою мірою відображає домінуючу сьогодні когнітивну версію соціально-психологічної інтерпретації. Проте разом з нею присутні інші теоретичні підходи, які мають значно більшу історію розгляду проблеми.

«Підхід до проблеми ідентичності з позицій символічного інтеракціонізму пов'язаний з концепцією самості Дж. Міда, під якою він розумів здатність людини сприймати свою поведінку і життя як зв'язане єдине ціле. Розглядаючи проблему співвідношення соціальної детермінації ідентичності і свободи особистості, автор концепції виділяє неусвідомлювану і усвідомлювану ідентичності. Неусвідомлювана базується на неусвідомлено прийнятих нормах, звичках; це прийнятий людиною комплекс очікувань, що надходять від її соціальної групи. Усвідомлювана ідентичність виникає, коли людина починає розмірковувати про себе і свою поведінку. Тут підкреслюється значення когнітивних процесів, оскільки перехід від неусвідомлюваної до усвідомлюваної ідентичності можливий тільки за наявності рефлексії. Людина усвідомлює свою ідентичність, роздумуючи про себе за допомогою набутої в соціальній взаємодії мови. Отже, усвідомлювана ідентичність не означає автономії особистості від соціуму – вона формується за допомогою категорій, вироблених в мові. В той же час її наявність означає момент відносної свободи особистості, оскільки людина перестає йти ритуалізованим розгортанням дій і починає думати про тактику своєї поведінки. Співвідношення між соціальною

детермінацією і самодетермінацією особистості розв'язується Дж. Мідом через аспекти ідентичності «I» і «me». «Me» описує людину як істоту, детерміновану соціально заданими умовностями і звичками. Це представник суспільства в індивідуумі – воно складається з інтерналізованих «генералізованих інших». «I» описує людину як істоту, яка здатна реагувати на соціальну ситуацію своїм індивідуальним неповторним чином. При інтерпретації людської поведінки необхідно враховувати обидва аспекти ідентичності» [92, с. 338-339].

Ідею про наявність типів ідентичності, соціально заданій ідентичності і тієї, що відображає індивідуальне в людині, розвиває І. Гофман [29]. Він виділяє три види ідентичності: 1) соціальну – типізацію особистості іншими людьми на основі атрибутів соціальної групи, до якої належить; 2) особистісну – йдеться про індивідуальні ознаки людини: а) унікальні ознаки даної людини (наприклад, відбитки пальців); б) унікальні комбінації фактів історії його життя; 3) Я-ідентичність – суб'єктивне відчуття індивідом своєї життєвої ситуації, безперервності і своєрідності [29, с. 231]. Особистісна ідентичність також є соціальним феноменом – її сприйняття відбувається за умови, коли інформація про факти життя людини відома його партнеру по взаємодії. Для аналізу взаємодії І. Гофман вводить поняття знаку. Знак – це будь-яка ознака людини, яка використовується нею в ситуації взаємодії для підкреслення деяких своїх якостей, відмінності від інших. Для розуміння цього процесу вводиться відмінність між актуальною і віртуальною соціальною ідентичністю. Актуальна – це типізація особистості на основі атрибутів, які легко доказові, очевидні. Віртуальна – на основі атрибутів, які тільки можна припустити. Вплив людини на інформацію про себе, що йде на соціальне оточення, вчений називає «політикою ідентичності». Для здійснення такого впливу використовується різна техніка. Наприклад, «техніка уникнення» направлена на те, щоб прийняти заходи ізоляції від тієї людини, яка могла б відкрити небажані знаки. «Техніка компенсації» долучає заходи, за допомогою яких інформація людини про себе спотворюється або фальсифікується. Можливі техніки

«деідентифікації», направлені на зміну інтерпретації ознак віртуальної ідентичності в бажаному напрямку.

«Близькою є модель «боротьби ідентичностей» Р. Фогельсона, де виділяються чотири види ідентичності: 1) реальна – самозвіт індивіда про себе, його самоопис – це «Я сьогодні»; 2) ідеальна – позитивна ідентичність, індивід прагне бути таким, яким би йому хотілося себе бачити; 3) негативна, «викликає страх» – коли індивід прагне уникати того, яким він не хотів би себе бачити; 4) набір образів, які індивід транслює іншим, щоб вплинути на оцінку ними своєї ідентичності. Людина прагне наблизити реальну ідентичність до ідеальної, максимізувати дистанцію між реальною і негативною, що досягається шляхом маніпулювання ідентичністю, яка пред'являється, в соціальній взаємодії за допомогою «роботи ідентичності» – процесу, що аналогічний «політичній ідентичності» [93, с. 269].

При народженні людина не володіє ідентичністю, вона виникає тільки за умови долученості індивіда до соціальної групи, в спілкуванні з членами цієї групи. При цьому виняткове значення надається символічній комунікації – вербальній і невербальній. Розвиток ідентичності йде від неусвідомлюваної до усвідомлюваної. Усвідомлювана припускає наявність здатності до рефлексії. Аспекти «І» і «me» втілюють співіснування принципів соціальної зміни, соціального контролю, соціальності, індивідуальності. З одного боку, суспільство визначає ідентичність індивіда, задаючи норми і закони його існування; з іншого – індивід задає власне оточення в значенні вибору цілей, цінностей, потреб. Можливі ситуації, коли людина стоїть перед проблемою, яким чином досягти переживання себе як взаємозв'язаного цілого. Такі ситуації виникають, коли вона знаходиться між соціальними групами, що мають різні норми і ціннісні орієнтації. У такому разі можуть виникнути дві різні ідентичності.

«Л. Крапман систематизував ці ідеї про усвідомлювану ідентичність; він розглядав умови соціальної ситуації, при яких ідентичність зберігається, і назвав ряд умов, необхідних людині для збереження своєї ідентичності в

ситуації взаємодії» [92, с. 445]. Представлення партнерів про значення одних і тих же символів не тільки бувають різні, але часто суперечливі. Постійна інформація повинна перероблятися індивідом так, щоб привести її у відповідність з накопиченим досвідом. При цьому особливо важлива самопрезентація у взаємодії. Успіх підтримки ідентичності залежить від наявності у людини здатності до рольового дистанціювання, емпатії, толерантності, успішної презентації своєї ідентичності.

Я-ідентичність утворюється із сукупності особистісної і соціальної, фактично двох вимірів, в яких реалізується балансує Я-ідентичність (концепція балансу ідентичності). Вертикальний вимір – особистісна ідентичність – забезпечує зв'язність історії життя людини. Горизонтальний – соціальна ідентичність – забезпечує можливість виконувати різні вимоги ролевих систем, до яких належить людина. Я-ідентичність виникає в балансі між особистісною і соціальною. Встановлення і підтримка цього балансу відбувається за допомогою техніки взаємодії, серед якої виняткова роль мови. У взаємодії людина прояснює свою ідентичність, прагнучи відповідати нормативним очікуванням партнера і, в той же час, прагне виразу своєї неповторності.

«Психодинамічний підхід до проблеми ідентичності традиційно пов'язують з ім'ям Е. Еріксона, який визначив ідентичність як внутрішню безперервність і тотожність особистості, виділивши наступні елементи її на рівні індивідуального досвіду: 1) відчуття ідентичності – відчуття особистісної тотожності і історичної безперервності особистості; 2) свідоме відчуття особистісної ідентичності, засноване на сприйнятті себе як тотожного і усвідомленні безперервності свого існування в часі і просторі і сприйнятті того, що і інші визнають мою тотожність і безперервність; 3) переживання відчуття ідентичності з віком і у міру розвитку особистості посилюється – людина відчуває зростаючу безперервність тим часом, що вона пережила у дитинстві, і тим, що припускає пережити в майбутньому; тим часом, ким хоче бути, і тим, як сприймає очікування інших до себе» [93, с. 271].

Усі ці спостереження відносяться до форми існування ідентичності: володіти ідентичністю – значить: а) відчувати себе, своє буття як особистості незмінним, незалежно від зміни ситуації, ролі, самосприйняття; б) минулий час, теперішній і майбутнє переживаються як єдине ціле; в) людина відчуває зв'язок між власною безперервністю і визнанням цієї безперервності іншими людьми. «Про ідентичність Е. Еріксон говорить, що це є конфігурація, яка виникає шляхом успішного еґо-синтезу і ресинтезу протягом дитинства, поступово об'єднуючи конституційні задатки, базові потреби, здібності, значущі ідентифікації, ефективні захисти, успішні сублімації і постійні ролі» [93, с. 250]. Таким чином, відчуття ідентичності супроводжується відчуттям цілеспрямованості і свідомості власного життя, упевненості в зовнішній підтримці. Він виділив такі типи ідентичності: а) еґоідентичність і більш широке поняття ідентичності; б) позитивна і негативна ідентичність. В статусній моделі виділяють чотири стани (статусу) ідентичності. Для побудови моделі використовуються два параметри: 1) наявність або відсутність кризи — стан пошуку ідентичності; 2) наявність або відсутність одиниць ідентичності — особистісно значущих цілей, цінностей, переконань [7].

«Ідея про наявність двох аспектів ідентичності – зорієнтованого на соціальне оточення і на унікальність проявів людини – якнайповніше утілилася в теорії соціальної ідентичності Х. Теджфела і Дж. Тарнера. Ідентичність, або Я-концепція, представляється тут як когнітивна система, що виконує роль регуляції поведінки у відповідних умовах і містить дві підсистеми – особистісну і соціальну ідентичності. Перша відноситься до самовизначення в термінах фізичних, інтелектуальних і етичних рис. Друга складається з окремих ідентифікацій і визначається приналежністю людини до різних соціальних категорій – раси, національності, статі тощо. На думку Х. Теджфела, ці ідентичності є двома полюсами одного континууму. На одному – поведінка, що повністю визначається особистісною ідентичністю, на другому – соціальною ідентичністю. Більш типовим є поведінка, що знаходиться між цими двома полюсами» [93, с. 273].

Дослідник Г. Брейкуелл виділяє наступні структурні компоненти ідентичності [15]:

1. Біологічний організм. Ідентичність є продуктом взаємодії біологічного організму із соціальним контекстом. Він – осердя ідентичності, проте з часом він стає все менш значущою її частиною.

2. Змістовий вимір. Містить всі характеристики, якими індивід користується, щоб описати себе, і які описують його як унікальну особистість. Змістові характеристики розширяється по мірі життя людини. Актуальний зміст ідентичності не статичний, як і структурна організація цього змісту. Вони змінюються відповідно до змін соціального контексту. Люди розрізняються за ступенем зв'язаності між елементами ідентичності. Одні володіють строгою ієрархічною структурою змістовних елементів ідентичності, інші – хаотичним набором окремих її елементів.

3. Ціннісний вимір. Кожний елемент змістовного вимірювання має свою оцінку, позитивну або негативну, яка приписується індивіду, виходячи з соціальних норм і цінностей. Оцінки також не статичні, вони можуть змінюватися відповідно до змін в соціальній ситуації.

4. Час. Розвиток ідентичності протікає в плані суб'єктивного часу. Біографічний час визначається змістовними і ціннісними параметрами вимірювання ідентичності, впливаючи, у свою чергу, на їх структурну організацію.

Вчений підкреслює соціальне походження ідентичності, причому рахує особистісну ідентичність вторинною до соціальної. У взаємодії із соціальним світом людина активно засвоює поняття, за допомогою яких пізнає себе. Засвоєні категорії соціальної ідентичності і соціальних ролей забезпечують особистості: а) формування структури особистісної ідентичності (набору характеристик, що використовуються для самоопису); б) оцінку елементів змістовної структури (моральні і соціальні норми, що задаються референтною групою). Таким чином, особистісна ідентичність є продуктом соціальної, але, будучи сформованою, активно впливає на неї. Еволюція ідентичності людини –

процес безперервної діалектичної взаємодії особистісної і соціальної ідентичностей.

Розвиток ідентичності здійснюється за допомогою: а) асиміляції і акомодатії – відбувається відбір нових компонентів в структуру ідентичності, а потім пристосування структури до цих компонентів (переструктурування); б) оцінки значення змісту ідентичності, нового і старого, при цьому процес оцінювання може впливати в плані відбору на зміст асиміляції і на форму акомодатії. З другого боку, асимілюються цінності, які задають критерії оцінки. Взаємодія цих процесів в часі приводить до формування змістовного і ціннісного вимірювань ідентичності.

Оскільки соціальні зміни постійні, індивід стикається із зміною інформації для асиміляції. Для підтримки своєї ідентичності він може якийсь час не сприймати ці зміни, використовуючи для цього різні стратегії захисту. Н.В. Антонова приходять до наступних узагальнень [93]:

1. Ідентичність має структурну будову. Основними параметрами її вимірювання є змістовний і оцінковий, які знаходяться у взаємодії і взаємозв'язку. Ідентичність існує в плані суб'єктивного часу.

2. Можливе виділення двох аспектів ідентичності – особистісного і соціального. Онтогенетично особистісна ідентичність є вторинною щодо соціальної.

3. Ідентичність – динамічна структура, вона розвивається впродовж всього життя людини, причому це розвиток нелінійний і нерівномірний, проходить через подолання криз ідентичності, може йти і в прогресивному, і в регресивному напрямках.

4. Можливе виділення різних типів ідентичності. Класифікації ґрунтуються на таких параметрах, як наявність або відсутність кризи ідентичності, сила і наявність рішень, прийнятих щодо себе і свого життя, прихильність новому вибору. Здатність до зміни ідентичності пов'язана із використанням захисних стратегій.

5. На поведінковому рівні можливий розгляд ідентичності як процесу вирішення життєвих значущих проблем, причому кожне ухвалене рішення з приводу себе і свого життя (самовизначення) вноситиме внесок у формування структури ідентичності як її елемент.

6. Ідентичність соціальна за походженням, оскільки вона формується в результаті взаємодії індивіда з іншими людьми і засвоєння ним виробленого у процесі соціальної взаємодії мови. Зміна ідентичності зумовлена змінами в соціальному оточенні індивіда.

Проведений аналіз проблеми ідентичності показує перспективність міжпарадигмального діалогу, який сприяє поглибленню уявлень, визначає межі співвідношення поняття ідентичності з більш осяжними поняттями самості і Я-концепції.

#### **2.4. Самість як системоутворювальне ядро особистості**

Розуміння категорії самість пов'язано з необхідністю розгляду соціально визначеної ідентичності самої особистості у всьому різноманітті її змісту і проявів, знання про власне самість (тобто Я-концепцію) та ін.

Самість є: «1) унікальною людською сутністю, представленою в просторі і часі; 2) своєрідним «Его» особистості; 3) відчуттям власної ідентичності, віддзеркаленням власного буття впродовж всієї історії життя людини» [93, с. 251]. Огляд самості містить фізичне тіло, соціально визначену ідентичність (тобто ролі і взаємовідносини), особистість і уявлення людини про саму себе (тобто Я-концепцію), а також тлумачиться як активний агент, що ухвалює рішення, ініціює дії.

Останніми роками прийнято визначення самості як складної, динамічної єдності, яка відображає поведінку, що реалізується, опосередковує і регулює її. У вітчизняній традиції самість визначається як інтегральна цілісність,



«одноосібність», «достовірність» індивіда, тотожність самому собі, на підставі якої він відрізняє себе від зовнішнього світу і від інших людей.

Найбільш часто асоційованим з самістю поняттям є Я-концепція, але спроби ототожнення цих споріднених понять помилкові. Якщо самість долучає усі аспекти людської сутності, у тому числі і неусвідомлювані, то Я-концепція – тільки усвідомлювані, тобто ті, що фіксуються людиною і виступають орієнтирами самооцінки, саморозвитку.

Категорія самості є предметом розгляду в багатьох парадигмальних системах координат, традицій і шкіл. Це зумовлено тим, що в кожній з них людська самість є системотворчою категорією, на якій будується вся концептуальна схема теоретичних уявлень. Без наявності категорії, що має безпосереднє відношення до людини зі всією сукупністю її життєвих проблем, теоретична конструкція стає чисто умоглядною. Дж. Брунер виділяє ряд теоретичних підходів до вивчення самості (рис. 2.1).

Біологічний підхід зацентровується на тому, що соціальна поведінка підтримується фізіологічними і генетичними процесами, і доводить, що в його основі генетичні схильності, які відображаються в процесі еволюції. Поведінка визначається структурою нервової системи, що складається з мільйонів клітин. Нервова система одержує інформацію із зовнішнього і внутрішнього середовища з урахуванням секреції гормонів в крові. Наша здатність продукувати думки і відчуття залежить від цілісності нервової системи. Гени, які кодують нервову систему і називаються «егогенами», виявляють собою структуру, яка у свою чергу кодується протеїнами. Нервова система визначатиметься комплексом взаємодій генів і зовнішнього світу. Гени передаються від батьків. Невеликі мутації в генетичному матеріалі можуть бути сприятливими, несприятливими, нейтральними. Мутанти, як правило, безплідні, сприятливі гени закріплюються.



Рис. 2.1.

### Підходи до аналізу категорії самості (за Дж. Брунером)

У цьому підході враховується і вплив фізичної зовнішності на нас і на нашу самооцінку (діти в школі); схильність людей до стресів; феномен болю як парадоксальний (з одного боку, це відчуття універсальне, його випробовують всі), з іншого – суб'єктивне); вплив наркотиків і алкоголю на організм і, отже, на особистість людини. Люди, які їх вживають, деградують, втрачають свою унікальність, поступово руйнуються фізично.

Прихильники біологічного підходу розуміли, що природа людини не вичерпується розумінням досліджуваних явищ (наприклад, альтруїзм в інгрупі перетворюється на егоїзм в аутгрупі), тому їх подальші пояснення спиралися і на соціальні чинники (наприклад, на соціальну матрицю).

Психодинамічний підхід заснований на класичних ідеях З. Фрейда про структуру Его і роботах його послідовників [81], що намагаються в тій чи іншій мірі переглянути надмірну сексуалізованість поняття самості. Особлива увага надається вивченню несвідомих думок, відчуттів, захисних стратегій, щоб уникнути тривоги, болю (і не тільки фізичного), несучи загрозу відчуттю Я як

повноцінної особистості. Внутрішні уявлення про зовнішній світ являють собою своєрідні внутрішні емоційні конструкти, іменовані психічною реальністю. Достатньо швидко вони починають управляти впливами і поведінкою дитини щодо зовнішнього світу, розумінням і інтерпретацією знайденого досвіду. Наше уявлення про світ перебільшене, ідеалізується, спотворене. Психічна реальність, створена нашим свідомим і несвідомим, нашими фантазіями і пам'яттю, переплітається таким чином і взаємодіє з світом. Психічну біль реальності ми переносимо своєрідно, а тому створюємо свій варіант світу, який зменшує цей біль до терпимого рівня, проте почасти такий захист шкідливий для Я і для вирішення проблеми. Захисні процеси в основному несвідомі, а відчуття тривоги, будучи застережним механізмом, засновано на базі минулих травм, на прогнозі майбутніх можливих фрустрацій; може стимулюватися зовнішніми подіями, і бути віддзеркаленням внутрішнього конфлікту.

Розвиток класичного психоаналізу з проблеми вивчення самості відбувається за двома напрямками – егопсихології і теорії об'єктних відносин. Перша ініційована Анною Фройд і концентрується на вивченні механіки психологічного захисту. Самість, або Я, для них є центральним поняттям, розвивається із відчуттів Я, пережитих у взаємодії з іншими, відображених оцінок, сприйняття того, яку цінність я, він або вона представляють для інших і як цими іншими оцінюються. Важливими сторонами Я, особливо у зв'язку з переживанням відчуття тривоги або, навпаки, безпеки, є Я-хороше, пов'язане із приємними спогадами. Я-погане, пов'язане з болем і загрозами втрати безпеки, і не-Я, тобто та сама частина Я, яка заперечується через нестерпну тривогу. В подальші роки в рамках егопсихології робляться спроби когнітивізації психоаналізу за рахунок долучення в площину розгляду процесів, зреалізованих у внутрішньому світі людини.

«Більш оригінальною лінією є орієнтація на теорію об'єктних відносин. М. Кляйн зафіксувала властиву дітям тенденцію диференціації світу на поганий і хороший, розглядаючи життя як боротьбу між позитивними відчуттями –

любові і негативними відчуттями – ненависті. Цей конфлікт приводить до розщеплення світу на доброзичливий і недоброзичливий компоненти. Індивідуальна своєрідність такого розщеплювання визначається специфікою поводження з дитиною первинними вихователями. Домінування негативного компоненту приводить до відношення до навколишнього світу як до ворожого. А те, що їм транслюється, сприймається як потенційно небезпечне. О. Кернберг характеризує відносини «дитина – первинні вихователі» як біполярні репрезентації, кожна з яких створюється образом дитини самою собою, образом значущих інших (матері) і відчуттями, сформованими між ними в процесі взаємостосунків. Якщо дитина перебуває у стані депривації, це сприяє негативному забарвленню біполярних репрезентацій, ні – позитивної. Вчений включає в її контекст процес переживання світу в позитивно і негативно забарвлених відчуттях. На цьому етапі світ ще не диференційований на об'єкти (інших людей, включаючи матір). Емоційне розщеплювання переживань і об'єктів на хороші і погані, позитивні і негативні продовжується і в подальші періоди. Найбільш значущий тут об'єкт – первинний вихователь (як правило, мати) – спочатку представлений тільки як образ. У міру когнітивного розвитку, а також розвитку мови дитина починає інтерналізувати не тільки образ матері, але й материнські розповіді у формі внутрішнього діалогу. З часом на цій основі починає оформлятися самість; дитина починає розглядати себе як хорошу або погану, залежно від диференціації емоційних переживань. Самовідчуття виявляється в особливостях самооцінки або її відсутності. У міру продовження диференціації утворюється різноманіття самостей, представлених в таких категоріях, як статева, батьківська ідентичності; кожна ідентичність забарвлюється в позитивно-негативні тони» [93, с. 311].

Особливе місце в розвитку ідеї об'єктних відносин належить Х. Кохуту, який намагався розробити теоретичне пояснення феноменології і симптомології нарцисизму [див. 6; 7]. В центрі цього аналізу також категорія самості. Спочатку розглядав її як деяку колекцію саморепрезентацій (іноді як структуру его, а когніції як функції его), пізніше він почав розглядати її як доповнення до

класичної теорії драйвів і захисту, а далі дійшов висновку, що критичною сферою для психології є саме дефекти самості, а не конфлікти, і що класичний психоаналіз повинен бути замінений психологією самості. В останніх роботах він співвідносить самість за значущістю з такими категоріями як *id*, *ego*, *super-ego*; останнє описується ним як біполярна, включаючи полюси честолюбства і ідеалів, і опосередковує здібності і уміння. Ці структурні елементи складають ядро, яке разом з позитивним відчуттям власної самості людина намагається актуалізувати. Якщо це вдається, наявне психологічне здоров'я, якщо немає – хворобливе порушення. Стан даних елементів зумовлений своєрідністю їх розвитку у первинних вихователів, їх захищеністю і самооцінкою. Честолюбство, ідеали і потреба в самоповазі є трьома базовими мотиваційними системами.

Екзистенційно-феноменологічний підхід аналізує ще один украй суттєвий аспект самості – її уплетеність в тканину життєвих переживань. З погляду екзистенційних феноменологів, людина не просто відображає світ, а переживає його, усвідомлюючи свою взаємозалежність і взаємозв'язок з іншими. Центральна категорія екзистенційної феноменології «буття-у-світі» визначає нерозривність людського існування з життєвими переживаннями. Без їх знання неможливе розуміння того, що випробовує людина в той або інший момент часу, як вона інтерпретує це, відноситься до того, що відбувається. В той же час «схоплювання» цих життєвих переживань практично неможливе за допомогою позитивістськи зорієнтованих, «препаруючих» людину методів дослідження. Феноменологічний підхід намагається вивчати людську свідомість з позиції природи суб'єктивних переживань, їх концептуалізації. Головний метод дослідження – інтроспектива, автобіографія, клінічний звіт; а оскільки суб'єктивні переживання є суто особистими, феноменологічні самоописи включають перспективу людини, що знайомиться з ними. Розуміння того, що досліди життєвих переживань відмінні з необхідністю, передбачає наявність процедури уточнення адекватності взаєморозуміння. Такого роду методологія дослідження одержала назву діалогічної, або методології другої особи.

Екзистенціалісти ж вивчають суб'єктивні переживання, фокусуючись на динаміці людських якостей; вони розглядають людей як постійно існуючих в процесі становлення. Для них бути особою означає: 1) відчувати себе як істоту в світі своїх суб'єктивних переживань; 2) бути активною діючою силою; 3) бути тим, хто впливає на світ; наше цілеспрямоване життя, а цілі можуть бути віддзеркаленням результатів минулого, так як і передбачаючою рефлексією; 4) володіти свідомістю рефлексії.

В. Джемса цікавили ті універсальні риси свідомості, якими володіє кожний з нас. «Він говорив, що свідомість безперервна і подібна руху річки; а розум є сценою театру одночасних можливостей, порівняння однієї можливості з іншою, відбором однієї, і придушенням іншої (наприклад, силою уваги). Розум працює з одержаними даними так само, як скульптор з деревом чи каменем. Відбір і увага відіграють центральну роль в процесі свідомості. Дослідник вивчав таке явище, як потік переживань – ряд ситуацій, які люди знаходять як задоволення або нудьгу. Він визначав свідомість як зумисно замовлену інформацію, тобто думки, сприйняття, спонуки, якими ми можемо управляти. Причому фокус уваги він прирівнює до «психічної енергії» і протиставляє потоку свідомості те, що він називає ентропією – нав'язливі події або думки, що руйнують навмисність. При потоці інформація повинна бути постійною, конгруентною цілям, сприяюча природному потоку психічної енергії. Він позначив це явище як «оптимальний досвід» і підкреслював, що такий потік переживань – в основному задоволення, які необхідні для нашого комфортного існування. Наприклад, люди отримують незадоволення від сучасних розваг (наприклад, телевізора), оскільки вони є більше споглядальниками їх, залишаються пасивними, не роблячи великого внеску в потік досвіду; їх енергія могла бути використана на комплекс інших цілей, що забезпечують задоволення, але яке фактично розтрачується на моделі стимуляції, які лише імітують реальність» [93, с. 309].

М. Дональдсон виділяла наступні моделі свідомості, які створюються протягом розвитку індивіда.

1. Тут і тепер (немовля) – «моментальна модель».
2. Лінійна модель – коли згадується минуле і прогнозується майбутнє (8 – 10 міс.).
3. Конструктивна модель (3–4 роки) – здатність конструювати поняття незалежно від окремих подій; розвиток думки про себе, про соціальні групи; тут же і перше джерело віддзеркалення нашого Я.
4. Трансцендентна модель (біля 9 років) – розвиток рівня абстрагування; емоційний аспект цієї моделі включає релігійний і духовний досвід, деякі реакції на поезію і музику.

Теорія особистісних конструктів швидше відноситься до когнітивно-експериментального підходу, ніж до феноменологічного. Вона створює метод репертуарних ґраток, що дає можливість намітити для будь-якої людини її переживання світу, але лише при індивідуальній роботі. Цей метод є щось більше, аніж накладення наочного каталогу на відповідні переживання. Головне поняття в теорії – особистісний конструкт, біполярне вимірювання, що представляє різні відносини, за допомогою яких ми створюємо свій власний досвід переживання про світ (сприятливий – несприятливий). Більшість людей не усвідомлює, що конструкти, які вони використовували, ґрунтуються на їх досвіді. Тут також враховуються співвідношення конструктів (наприклад, до «фізично привабливий – фізично непривабливий» додається конструкт «зарозумілий – уважний»). Так людина проявляє тенденцію вважати красивих людей зарозумілими; часто такі асоціації навіть не усвідомлюються). Узагальнення і аналіз конструктів може привести до розуміння своєї або чужої поведінки, дізнатися причини, через які демонструється саме ця лінія поведінки. Звичайно нам подобаються люди, чиї конструкти схожі на наші власні.

Зазначимо, що «А. Ялом дав такі варіанти життєвого смислу: 1) гедонізм задоволення і насолоди; 2) самоактуалізація – саморозвиток індивіда; 3) творчість; 4) альтруїзм і самопожертва – обслуговування інших. В. Франкл вбачав смисл життя в творчості і відчутті краси» [93, с. 206].

Соціально-конструктивістський підхід виходить з того, що соціальна сутність людей конструюється (наповнюється змістом, значеннями) соціумом і культурою, тобто людина представляє і описує себе за допомогою понять, що мають певні значення, змінні по мірі розвитку культури. Положення цього підходу зводяться до наступного: 1) особистість – індивід з розумом, свідомістю, унікальністю; 2) кожний індивід має свій особистий, узгоджений набір характеристик, переваг, які підсумовуються в особі і можуть бути виміряні; 3) думки і відчуття людей можуть бути виражені публічно за допомогою мови, вчинків і інших символічних дій; 4) індивід продукує дії, в яких намагається зреалізувати себе, свої плани, думки, бажання.

Для конструктивістів соціальний світ – це соціальна історія, соціальна практика, соціальна структура і т. ін. Я тут розглядається як дистрибутивне, розмите, безперервно змінне, нелокалізоване, статичне. При різних взаємодіях існує цілий ряд контекстуальних Я. Переплетення Я і соціального контексту найбільш очевидне при проведенні антропологічних досліджень інших культур, де враховується життєвий побут даної країни. Виділяють два поняття Я: «moi» – відчуття свого тіла в просторі, який може бути у кожної людини, і «personer» – культурно специфічний стан Я, різний в різних культурах (приклад з Японією, островами Полінезії).

Не залишається поза увагою емоційний аспект людини, який пояснюється через практичний досвід індивіда, пов'язується з міфами, історією, звичаями культури. В результаті деякі варіанти виразу емоцій і способи їх розуміння стають характерними для даної культурної групи. Емоції, які вирізняються у нашій культурі, – сором, любов, лют, провина, заздрощі – безпосередньо пов'язані із сприйняттям Я і практикою. Деякі дослідники стверджують, що існує декілька базисних емоцій, але в різних групах їх опис різний.

У цьому ж підході вивчається розвиток людини як соціальної істоти, зміна відчуття Я в процесі соціалізації, розвиток самосвідомості, вплив інших на ці процеси. В. Макдональд дав процес розвитку уявлень ідеального Я таким чином: 1) у ранньому дитинстві відбувається ідентифікація з одним з батьків; 2)



у юності нашим ідеалом може стати інша значуща людина. Але частіше це або культурний стереотип, або дані власного емпіричного досвіду.

В останні роки більшого інтересу набувають спроби побудови більш цілісних концепцій самості, звернених до світу інтерпретацій людини, що відображають своєрідність самосприйняття і світосприймання. При цьому вивчення самості здійснюється на: а) внутрішньоособистісному рівні – когнітивні процеси, мотивація, емоції (самоповага, самоконтроль); б) міжособистісному – на відносинах між людьми (самопрезентація); в) суспільному – вплив культури на процес інтерпретації. Проте більшість досліджень сфокусовано на когнітивних чинниках, які мають швидше раціональний, інформаційно-процесуальний опис самості, позбавлений контексту життєвих відчуттів.

У даному підході розглядається такий феномен, як категоризація, тобто класифікація подій за тими особливими ознаками, набір яких і визначає відповідне членство – категорію. Категоризація заснована на ідеї сімейної схожості і залежить від порівняння даної інстанції з прототипом даної категорії. Джерело нашого прототипу – все, що оточує нас. В більшості випадків ми створюємо прототип подій, до яких ми не маємо прямого відношення, а формуємо його через книги, телебачення, газети, сім'ю, друзів, особистий досвід.

Інтерпретація нашого внутрішнього стану може впливати на сприйняття нами інших людей і на поведінку по відношенню до них. Люди усвідомлюють себе і інших як рушійну силу, тому спостерігачі в основному пояснюють поведінку актора в особистісних поняттях, через що можуть виникати атрибутивні помилки, з'ясовні у свою чергу наступними чинниками:

– фокус сприйняття – спостерігачі надають більше уваги актору, ніж ситуації; при нагляді за діючим ситуація стає фоном; з другого боку, діючий спостерігає за своєю поведінкою в якомусь контексті, унаслідок чого іноді з'являються труднощі в комунікації;

– інформаційний чинник – спостерігач і актор одержують різну інформацію про те, що відбувається: спостерігач поінформований лише про одну подію і має тенденцію генералізувати її; діючий має інформацію про свою поведінку на довгий період часу;

– мотиваційний чинник – пояснення поведінки в особистих поняттях допомагає конструювати майбутні дії виконавця і відповідно організувати їх.

З другого боку, актор хоче більшої свободи дій, вважаючи за краще бачити свою поведінку більш ситуативною, ніж якийсь стійкий патерн.

Представники даного підходу виділяють такий стиль поведінки, як атрибутивний – тенденція особистості пояснювати свою поведінку певними поняттями, випустивши з уваги інші. Так успіх, як правило, пояснюється в особистісних поняттях, але якщо в них немає особистісних рис, це приведе до виникнення депресії, оскільки подібні пояснення руйнують упевненість в собі. Відмінності є наявними в культурах Заходу і Сходу – в самоописі людей європейської культури переважають особистісні риси, східної – описи своїх соціальних ролей або ситуативних понять, причому поняття тут більш конкретні, ніж в західній культурі.

У даний час (що особливо характерне для американської когнітивної традиції) домінують теорії середнього рівня, які дозволяють систематизувати певний клас емпіричних даних. В числі найвідоміших – це концепції можливих самостей, самоідентифікацій, самокерівництва, самоописів. «У дослідженнях Х. Маркус самість представлено як сукупність уявних самостей, представлених в саморефлексії і виступаючих регуляторами поведінки. Можливі самозвеличення є множинними утвореннями, що не володіють певними обмежувачами з боку динамічного Я, функціонуючого в даний момент часу, але поінформовані про деталі і валентності. Вони специфічні за змістом і багатоманітні відносно репрезентованих сфер життя» [93, с. 342].

Концепція самоідентифікацій Б. Шленкера фокусується на проблематиці соціальної ідентичності. Він визначає її як «теорію самості (або схеми), яка формується і зберігається за допомогою актуальної або уявної згоди відносно

того, яким має бути самість. У рамках ідентичності у людини формується ряд самоідентифікацій, що дають змогу пристосовуватися до різних обставин і їх динаміки. Розглядаючи самість як дискретну, він стверджує наявність в її структурі суперечливих самоідентифікацій, пов'язаних з оптимальним пристосуванням до різного роду ситуативних контекстів. А. Хіггінс розглядає людину як репрезентуючу для себе актуальне, можливе і майбутнє Я, адаптуючи різні точки зору на власну адресу і інших людей і на цій основі формулюючи своєрідне самокерівництво стосовно своїх проблемних полів. Це самокерівництво формується в дитинстві через різні типи соціалізації і до періоду дорослості знаходить відносно стійкий, ситуативно прив'язаний характер, постійно підтримуваний за рахунок ресурсів саморегуляції. Актуалізація самокерівництва в поведінці здійснюється на основі сигналів, асоційованих емоційних станів і поточного ситуативного контексту. Спочатку маючи пошуковий характер, в подальшому вони починають автоматично відтворюватися в схожих обставинах і вимагають значно меншого довільного контролю. Звичайно, долучення самокерівництва носить дискримінативний характер, оскільки людина вимушена зіставляти різні точки зору, у тому числі і з боку значущого оточення, адаптуватися до обставин, що змінюються, проте визначений константний елемент в них присутній.

Дещо іншої позиції дотримується Д. Мак-Адамс. Працюючи в традиції соціальних мотивів, він стверджує, що люди формують цілісні самоописи відносно визначення того, ким вони є, ким були, ким збираються бути. Володіючи структурою з ключовими темами, епізодами, сценами, персонажами і завершеннями, самоописи дозволяють антиципувати майбутній розвиток подій і сформулювати відношення до них. Головним елементом самоописів виступає тимчасова перспектива, інтегрованість огляду індивідом свого минулого, теперішнього часу і майбутнього. Вони містять поворотні пункти, центральні теми, епізоди, які повторюються. Ядро описів формується в дитинстві, розвивається в подальшому, збагачується контекстами.

Поряд із теоріями середнього рівня, стосовно самості, в соціальній психології накопичено достатньо велике число міні-теорій, заснованих на поясненні певної емпіричної фактури. До їх числа відносять концепції зумовлених патернів, ядерних сцен, приватних аудиторій, особистісних прагнень, особистісних завдань, поточних інтересів та ін.

У центрі уваги концепції зумовлених патернів знаходиться аналіз внутрішніх репрезентацій ключових соціальних умов, що визначають вираз центральних диспозицій особистості. Самоописи людини в більшості випадків включають патерни обставин. Найбільшою суб'єктивною значущістю володіють саме фруструючі патерни, особливо сформовані в дитинстві. Ця констатація знаходиться в повній відповідності із міркуваннями теоретиків об'єктних відносин, які підкреслюють психотравматичний характер подібних життєвих епізодів. Причому їх повторення приводить до ще більшого зміцнення і зростання їх ролі в регуляції поведінки. Уводячи поняття ядерних сцен, вчені мали на увазі чітко знеособлені, афектно насичені, персоніфіковані події, які виступають у вигляді своєрідного керівництва в знаннях, уміннях і діях людини. Багатоманітні за змістом вони формуються також в ранньому дитинстві і виявляються в свідомості індивіда у формі особливо яскравих життєвих вражень. Їх відмінною рисою є те, що вони сильно прив'язані до початкових, емоційно гостро забарвлених подій, що детермінують відносини до наступних подій даного типу. Під приватними аудиторіями розуміють явище підвищеної чутливості людини до соціального схвалення-несхвалення. Взаємодія тут здійснюється у формі своєрідного діалогу, здійснюваного усвідомлено або неусвідомлено і виступаючого у вигляді регулятива самооцінки. Діалог з приватною аудиторією є формою активізуючої або стримуючої саморегуляції. Відмітною особливістю є підкреслення особливої ролі соціального оточення стосовно самості особистості та її поведінки, оскільки долучає у площину розгляду проблематику репрезентованості соціального оточення в свідомості, і самості особистості.

Характеризуючи різні теоретичні підходи до самості та її аспектів, не можна залишити осторонь одну з найбільш розроблених теоретичних конструкцій самості, яку запропонував С. Епстейн. Відома під назвою когнітивно-життєво-переживаної його теорія стверджує, що люди розвивають імпліцитно особистісну теорію реальності, яка долучає як компоненти теорії самості, світу і припущення про їх взаємозв'язок. Теорія реальності є ієрархічно організованим рядом схем і їх мереж, більшість з яких представлена у вигляді постулатів. Найфундаментальніші з них про доброзичливість – недоброзичливість світу; ступінь зазначеності (включаючи уявлення про контрольованість, передбаченість); ступінь доброзичливості відносин з боку інших; про ступінь, в якому самість розглядається як гідність. Ці постулати визначають своєрідність самовідчуття і світовідчуття суб'єкта; зміна кожного з них приводить до істотного дестабілізуючого ефекту відносно всієї діючої структури. У міру зниження рівня схеми в ієрархії вони стають менш глобальними і більш конкретизованими, пов'язаними безпосередньо з життєвим досвідом. Особистісна теорія реальності виконує функції асиміляції даних реальності (збереження асимільованої концептуальної системи); підтримки і сприяння збереженню балансу задоволеності – незадоволеності; підтримки відчуття зв'язності з іншими; підтримки задовільного рівня самооцінки. На відміну від інших підходів, що проголошують окремі з перерахованих функцій, в даній конструкції центральна роль відводиться кожній з перерахованих. Поведінка представляє компроміс чотирьох базових мотивів – самозадоволення; підтримки стабільності концептуальної системи; підтримки взаємостосунків з іншими; зміцнення самооцінки. Порушення балансу приводить до коливання системи в цілому, що чревате кризовими наслідками для особистості. Разом з базовими виділяються основоположні уявлення, що відображають інтуїтивні оцінки власної теорії реальності. Ці оцінки показують, наскільки оточуючий світ: 1) доброзичливий; 2) означений (передбачений, контрольований, справедливий); 3) гідний взаємостосунків з іншими людьми; і 4) наскільки гідна власне самість.

Розглянуті теоретичні підходи до змістовної проблематики самості представляють позицію психології особистості, хоча, звичайно, на сучасному рівні соціально-психологічних уявлень ця диференціація надто умовна. Соціально-психологічний розгляд особистості тісніше асоціюється з категорією міжособистісної самості.

## **Висновки до розділу II**

1. Соціалізація – вагомий чинник становлення особистості. За її допомогою остання оволодіває і відтворює соціально-культурний досвід, який виникає в спілкуванні та діяльності. Соціалізація виникає як в стихійних впливах на особистість, так і за умов її цілеспрямованого формування, де задіюється процес наслідування. Т. Котарбінський, Г. Тард переконані, що за допомогою копіювання відбуваються прогресивні соціалізуючі зміни в становленні особистості, які спричинюють її психосоціальний прогрес (з'являється вищий рівень свідомості, гуманні вчинки).

2. Ідентифікація як уподібнення чи ототожнення свого Я із прийнятною (значущою) особою, групою (великою чи малою) або ідеалом належить до тих феноменів, які сприяють становленню не тільки суб'єктних, а й особистісних структур в людині. За допомогою неї особистість ототожнюється також із соціальною роллю, котру виконує в суспільстві; переймає норми, погляди, систему настановлень; також виконує роль механізму регуляції взаємообміну між особистостями соціально-культурним досвідом, що може виявлятися у їхній поведінковій діяльності та вчинковій активності.

3. Добування та нормування досвіду особистістю здійснюється шляхом задіяння комунікативного, інтерактивного й перцептивного процесів, котрі актуалізують кодувальні, декодувальні, емпатійні, рефлексивні механізми взаємодії. Вони за допомогою культурних кодів (універсалії культури – ідеї,

знання, норми, цінності тощо) передають від покоління до покоління суспільні програми розвитку нації, суспільства, групи, людини, у т.ч. й особистості.

## Розділ III

# Я-КОНЦЕПЦІЯ У СТРУКТУРІ САМОСТІ ТА МЕТОДИ ЇЇ ДОСЛІДЖЕННЯ

### 3.1. Структура, зміст, моделі та динаміка розвитку Я-концепції

Люди володіють величезним обсягом інформації про самих себе, зафіксованої в структурах пам'яті і певним чином структурованої. Гуманітарії вважають за краще говорити про Я-концепцію не як про якусь унітарну сутність, а швидше як про систему уявлень людини про саму себе, що фіксує унікальну своєрідність власного Я. Останніми роками частіше говорять про схеми самості, що є певним спрощенням, оскільки людина пізнається швидше на загальному ніж на унікально-специфічному рівні.

«Розгляд Я-концепції як загальності думок і відчуттів індивіда стосовно самого себе як об'єкта припускає виділення наступних складових: 1) компонентів, 2) структур, 3) вимірів, 4) фокусів уваги, 5) сфер, 6) планів і 7) мотивів» [92, с. 652].

Компонентами Я-концепції є частини, елементи або єдність, що її становить. Першочергово вони представлені іменниками (українець, мужчина, студент та ін.) і прикметниками (інтелігентний, чутливий, добродішній тощо). Зіштовхуючись із питаннями «хто ти такий або який ти?», людина починає описувати себе за допомогою іменників і прикметників причому таким описом, що безпосереднім чином позначається на рівні загальної культури, у тому числі і багатстві мовленнєвих засобів. Чим більш розвинена мова, тобто широка і багатоманітна понятійна система, тим більше можливостей передати різні тонкощі і нюанси власного Я і навпаки – чим менше розвинена, тим більше спрощена характеристика. Наприклад, світ відомої Еллочки-людоджерки представлений всього 32-ма поняттями, за межі яких вона об'єктивно не може вийти. Чим більш розроблений понятійний апарат, тим багатший самоопис особистості, тим більше граней власного Я вона фіксує. От чому важливий



аналіз самоописів, за якими можна судити про багатство уявлень людини про самого себе.

Щодо цих компонентів складно сформувати впорядковану класифікацію через велику кількість слів, що по-різному позначають характеристики особистості в різних мовах і за різною їх представленістю в конкретній індивідуальній самосвідомості. Проте спроби створення загальних словників самоописів достатньо розмаїті. Однією з найуспішнішої є спроба І. Гордона, який систематизував відповіді опитуваних за опитувальником «Хто Я?», що дозволило сформувати 30 широких категорій, які охоплюють більше 5 тисяч слів. Ця софістична класифікація стала наочною ілюстрацією множинності елементів Я-концепції. В російськомовній психологічній літературі така спроба була проведена В. Петренком, котрий склав тезаурус, що містить 1500 слів. Свідченням цього є наявність більше 20 тисяч слів, що описують характеристики «Я» в класичних словниках [20; 67; 69].

Послідовність елементів Я-концепції не обов'язково зумовлена мотивом самоповаги. В окремих випадках в якості найбільш характерних елементів можуть усвідомлюватися і негативні якості. Питання не в тому, є та або інша якість хорошою або поганою, а в тому, наскільки характерною вона сприймається.

Вимірювання відображають деякі абстрактні якості, що характеризують особливі компоненти Я-концепції, або самість як загальність. Прикладами їх є самооцінка, стабільність Я-концепції, самовпевненість, самокристалізованість. Проілюструвати все це можна на прикладі такої значущої особистісної якості, як розум. По-перше, це дасть змогу з'ясувати, як вона сама оцінює себе (самооцінка); по-друге, чи є це відношення постійним або мінливим (стабільність); по-третє, наскільки упевнена в цій своїй характеристиці людина (самовпевненість); по-четверте, наскільки чітко вона структурує думки про тип і рівень свого інтелектуального розвитку (самокристалізованість). Ці ж вимірювання можуть бути віднесені до відношення індивіда до себе як до цілого. Так, розуміння Я-концепції може привести до висновків, чи є вона

позитивною, стабільною, чи зберігає упевненість в собі, у світі, в процесі переміщення в життєвому просторі.

Найбільш розповсюдженим виміром є самооцінка особистості. Фактично людина постійно порівнює себе з різного роду зовнішніми або внутрішніми еталонами. Результатом такого роду порівнянь і є самовідношення (самоствалення) і самозадоволеність або несамозадоволеність. Найскладнішим питанням в цьому випадку є адекватність самооцінки. Практика показує, що люди можуть або недооцінювати, або переоцінювати себе. Як в першому, так і в другому випадку це приводить до неадекватності у взаєностосунках з оточуючими. Людина із завищеною самооцінкою часто не може зрозуміти чому оточуючі недооцінюють її. Людина із заниженою самооцінкою часто замикається в собі і не береться за вирішення завдань об'єктивно їй доступних.

Складність визначення рівня самооцінки полягає і в тому, що вона може сильно відрізнитися залежно від оцінюваної якості або вимірювання особистості. Існуючі уявлення про існування якогось універсального рівня самооцінки, що характеризує самоствалення людини взагалі з часом показали свою неспроможність. Людина може високо оцінювати себе за одним параметром (наприклад, зовнішності) і низько – за іншим (наприклад, наслідання). Більш того, вони можуть змінюватися в часі і від ситуації до ситуації. Ви можете оцінювати себе певним чином в навчальній групі і протилежним – в компанії друзів на вечірці. У сучасних уявленнях загальна самооцінка представляє свого роду інтеграл різного роду самооцінок за багатьма параметрами. Істотна роль і контексту або системи координат в якій вона проводиться. Можна бути кращим серед гірших і гіршим серед кращих. В першому випадку оцінка буде позитивною, в другому – швидше негативною. З цієї причини інструментарій самооцінки повинен прив'язуватися до конкретної оцінної системи координат і спиратися на вимірювання зрозумілі і суб'єктивно значущі для людини. Для загальної орієнтації важливо розглянути методикку шкал самооцінки індивіда В. Янчука, загальна ілюстрація принципу якої представлена на **рис. 3.1.** [93].



**Рис. 3.1. Шкала самооцінки (за В. Янчуком) [93].**

Перевагою цього методу є можливість формування загального профілю самооцінки, що дозволяє створити уявлення про особливості структури вимірювань самооцінки. Правда слід зазначити і обмежені можливості співвідношення різних шкал одна з одною, індивідуальні критерії віднесення того або іншого оцінного параметра до відповідного пункту шкали, що можуть сильно відрізнятись.

Вимірювання самовпевненості або самоефективності характеризує ступінь володіння людиною собою на шляху до досягнення цілей, особливості покладання відповідальності за свої дії. Д. Роттер запропонував своєрідну класифікацію людей на два типи – з внутрішнім і зовнішнім локусом контролю. Перші проявляють тенденцію до пояснення причинності власних досягнень своїми здібностями і зусиллями, другі схильні покласти відповідальність на зовнішні обставини. За аналогією вчені запропонували розрізнити внутрішню і зовнішню самооцінку [див. 7]. Перша виявляється в схильності приписувати причинність своїм здібностям, друга – зовнішньому світу. Проблему самоефективності досліджував А. Бандура, який проаналізував особливості її формування і техніки розвитку. Самовпевненість і самооцінка представляють

різні вимірювання – остання відображає ступінь ухвалення людиною самої себе, пошану до себе, значущість [див. 12].

Фокуси уваги відносяться до сфери центральності Я-концепції в свідомості індивіда стосовно тих або інших ситуацій; дозволяють виявити місце, яке займає Я-концепція у свідомості людини – чи її увага зосереджена переважно на собі чи на зовнішньому світі, стурбована вона своїми внутрішніми якостями або особливостями своєї самопрезентації тощо. Фокуси уваги асоціюються з такими категоріями як «самоусвідомлення», «самоспрямована увага» і «самофокусування».

Вчені сформулювали теорію об'єктивної самообізнаності, у якій людина розглядається як об'єкт власного аналізу. Цей аналіз, або фіксація уваги на певних аспектах власного Я, приводить до визначення інтерналізованих атитюдів, цінностей, моралі, фізичного буття, і нарешті, на тему, якою є самість. Як тільки в полі зору опиняється той або інший аспект самості, в сферу аналізу долучаються пов'язані з нею характеристики. Доки людина не звертає уваги на яку-небудь деталь, яка негативно характеризує її зовнішність, то відчуває себе відносно спокійно. Фіксація ж в свідомості дефекту іншими формує у неї гіпертрофію ролі даного негативного аспекту. Як наслідок, вона втрачає мимовільність управління своїм зовнішнім виглядом, починає приховувати дефект і тим видає себе. Зовнішній спостерігач фіксує в своїй свідомості елемент штучності у поведінці і починає для себе з'ясовувати причину. У разі фіксації негативної моральної самохарактеристики часто використовується інша стратегія, яка виявляється або в уникненні ситуацій можливої оцінки морального Я, або дискредитації оцінювача. У зв'язку з цим, розрізняють суб'єктивне і об'єктивне самоусвідомлення. Суб'єктивне є перебування сконцентрованості свідомості на зовнішніх щодо індивідуальної свідомості подіях особистої історії, тоді як об'єктивна сфокусована винятково на самості особистості. Як відзначають дослідники, можна говорити про наявність хронічних індивідуальних відмінностей в самообізнаності.

Механізм самообізнаності сприяє своєрідному введенню самості в рольову гру. Людина, яка концентрується на собі, починає діяти відповідно до інтерналізованих атитюдів і моральних стандартів. Суперечності між цими стандартами і реальною поведінкою, включаючись в площину усвідомлення, починають долатися з тим ступенем інтенсивності, з якою особистість оцінює їх значимість для себе самої в конкретній ситуації.

Сфери Я-концепції включають широкі пласти, або сфери, до яких відносять тілесне і соціальне; внутрішнє і зовнішнє; свідоме і несвідоме; автентичне і неавтентичне; его і егопротяжність. Автентичне звичайно визначається як усвідомлюване людиною, тобто як таке, що стосується її самості. Це своєрідна щира згода людини з тим, що такого роду особливості присутні в структурі її Я-концепції. Причому автентичне далеко не завжди асоціюється з позитивними характеристиками – людина може усвідомлювати свою нещирість, необов'язковість, нестриманість, непунктуальність. Так само і з неавтентичним – усвідомлюється людиною як не характерне для себе, але що пред'являється відповідно до ситуативно вирішуваних завдань, прикладом чому є підвищена “інтелігентність” у присутності особливо значущої людини. Пред'являючи це ідеальне Я, людина може усвідомлювати, що в реальному житті і при інших обставинах вона далеко не завжди відповідає даному ідеалу, і це усвідомлення власної неавтентичності може вносити в свідомість елементи емоційної напруги. Хоча і в даному випадку процес усвідомлення цього далеко не одновимірний. Ілюстрацією сказаному є романтичні взаємостосунки, в яких партнери, особливо на перших порах, прагнуть створити образ ідеальних лицаря і принцеси, демонструючи набір якостей, якими далеко не завжди передбачається оперувати в майбутньому. Загальною особливістю такого роду ідеалізованих самопрезентацій є усвідомлення партнером елементів власної неавтентичності при наївній упевненості, що партнер якраз автентичний і таким буде завжди. Зокрема, саме на цій обставині засновані численні прозріння, супроводжені пред'явленням щирих претензій і звинувачень.

Сфера егопротяжності охоплює коло об'єктів (уречевлених і неуречевлених), причетних до самості людини і побічно її характеризуючих. Це батьки, родичі, навчальний заклад, квартира, книги, захоплення, місто і багато іншого, що робить певний вплив на становлення особистості і побічно характеризує її внутрішні психологічні особливості. Так, квартира людини дає характеристику таким особливостям, як акуратність, смак. Батьки також створюють деякі установки для характеристики можливих особливостей їх дітей. Не випадково у народі побутує переконання в точному прогнозі відносно майбутньої поведінки нареченого або нареченої на основі аналізу взаємостосунків між їх батьками. Батьки часто виступають як еталони або моделі для вирішення певного класу завдань і саме вони формують величезну кількість поведінкових алгоритмів, схем і евристик, що відтворюються при вирішенні схожих завдань. Причому озброєння подібного роду поведінковим алгоритмом часто є підставою для майбутнього проблемного поля у дітей, що зумовлене їх неадекватним виживанням. Можна констатувати, що сфера егопротяжності є украй важливою та інформативною у Я-концепції людини.

Площини Я-концепції характеризують рівні її свідомості. Люди схильні розглядати себе такими, якими є в реальності, якими могли б бути в ідеалі, динаміці, очах інших людей. Разом з цим Я-концепція має аспекти реального, можливого, фантазії, моралі.

Відповідно розрізняються образи Я-реального, Я-ідеального, Я-динамічного, Я-уявного, Я-фантастичного, Я-уявного, які характеризують уявлення людини про те, яким вона бачить себе в даний момент; яке Я здається їй можливим; ким уявляє себе; хотіла би стати; який образ її морального Я. Кожний такий образ формує своєрідну когнітивну схему, що має власну систему координат. Особливий інтерес має співвідношення Я-реального і Я-ідеального, що часто визначає проблемне поле людини. Площини можуть перетинатися, входити в конфлікти один з одним. Узяти хоча б конфлікт ідеального Я з Я-реальним. Тут особливу роль відіграє площина самопрезентації – образ, який представляється для оточуючих. Він будується із

урахуванням особливостей саморефлексії, ідентифікації з адресатом пред'явлення і дуже часто розузгоджується із Я-реальним. Загальне уявлення про особливості самомоніторингу можна одержати з **табл. 3.1.**

*Таблиця 3.1.*

**Шкала самомоніторингу (за М. Снайдером) [93]**

Оберіть вірну, на Вашу думку, відповідь			
1	Мені важко відтворювати поведінку інших	Так	Ні
2	Я сприймаю як виставу свої спроби сподобатися іншим	Так	Ні
3	Я міг би бути гарним актором	Так	Ні
4	Я виглядаю більш емоційним, ніж насправді	Так	Ні
5	Я завжди у центрі уваги	Так	Ні
6	Я поведжуся дуже по-різному в різних умовах	Так	Ні
7	Я переконаний у тому, в що вірю	Так	Ні
8	Я намагаюся бути таким, яким мене хочуть бачити	Так	Ні
9	Я не можу бути привітним із тими, кого зневажаю	Так	Ні
10	Я не завжди такий, яким здаюся	Так	Ні
Інтерпретація: 0-3 – низький; 4-6 – середній; 7-10 – високий рівень самомоніторингу			

Мотиви, або імпульси, які спонукають людину діяти на користь Я-концепції, так само багатоманітні. Люди віддають перевагу високій самооцінці над низькою, ясному уявленню про себе – над розмитим, стабільній Я-концепції – над мінливою, відчуттю високої самоефективності – над низькою. Багато авторів провідними мотивами Я-концепції визнають мотиви самоповаги і самовідповідності.

«Ставлення людини до себе ніколи не буває байдужо-нейтральним, незацікавленим, причому, за словами І.С. Кона, емоційна тональність, направленість (як позитивна, так і негативна), інтенсивність цих відчуттів, пронизують всі сфери людської життєдіяльності. Позитивне самовідношення є умовою психологічного благополуччя і зрештою – психологічного здоров'я людини. Люди володіють яскраво вираженою потребою в самоутвердженні, в позитивному представленні себе і своїх позитивних особливостей, властивостей і якостей. Зниження самоповаги в якому-небудь даному аспекті може бути компенсоване підвищенням самооцінки в іншому. Остання обставина ілюструє поширену тенденцію людей до пошуку сильних сторін і усіякому їх підкресленню як перед самими собою, так і перед іншими» [93, с. 288].

Існує багато можливостей позитивізації образу власного Я. Однією з них є здатність вибіркової переробки як зовнішньої, так і зафіксованої в структурах пам'яті інформації. Інша можливість представлена у вибіркового атрибутуванні позитивного характеру своїх дій, у тому числі і явно асоціальних. Цей процес став спеціальним об'єктом розгляду концепції можливих самостей. Її значення зводиться до того, що, володіючи великим числом можливих самостей або Я-концепцій, люди вмотивовані на використання бажаних та ігноруванні небажаних характеристик. В багатьох дослідженнях та емпіричному досвіді представлено чимало прикладів того, як людина проявляє виняткові творчі здібності для витіснення, раціоналізації, тобто виправдання своїх негативних діянь, що можуть відбитися на позитивному самоствавленні.

Тенденція до підтримки і розвитку даного самоставлення характерна і для сфери міжособистісних взаєностосунків. «А. Тессер у своїй моделі збереження самооцінки показав залежність самооцінки від наступних змінних – виконання, близькості, доцільності, в яких відображається тенденція людей до демонстрації власної успішності в діяльності, наявності зв'язків із можновладцями, врешті, значущості своєї поведінки для власної самооцінки.



Разом узяті вони підкреслюють важливість публічного прояву самості, що зумовлює достатньо сильну залежність людей від громадської думки. У даному випадку йдеться не про громадську думку як якусь абстрактну даність, а про думку конкретного оточення, від якого багато в чому залежить їх власне благополуччя» [7]. Причому ця залежність торкається площини егопротяжності, що пояснює прагнення людей відповідним чином прийняти гостей, не «ударити лицем у бруд» в зовнішньому вигляді себе і своїх дітей, презентуючи їх значущим іншим.

Важливим є почуття постійності власного Я, яке дозволяє підтримувати і зберігати стійкість «схеми самості» за умови її ілюзорності і неадекватності. Саме стабільність дає основу для прогнозування своєї поведінки, орієнтування в майбутньому розвитку подій. «В. Свонн в своїх роботах із теорії самоверифікації показує наявність підтримки зворотного зв'язку для уточнення образу власного Я, причому самоверифікації вибіркової, яка дозволяє фіксувати ті самопідтвердження, що спрямовані та ті, що не влаштовують» [6].

### **3.2. Методичні підходи до психосоціального вивчення Я-концепції**

Загальну схему можливого опису і побудови системи представлень людини про себе і навколишній світ дає теорія когнітивного дисонансу [7]. Вона формулює загальний принцип конструювання, окреслює можливі лінії взаємодії з актуальною інформацією, яка надходить ззовні, описує можливі стратегії подолання внутрішнього дискомфорту, пов'язаного із істотними суперечностями в значущих уявленнях. Її основу склали принципи теорії поля К. Левіна [52], що підкреслювали загальну тенденцію когнітивних процесів до встановлення і підтримки рівноваги в системі. У своїх роздумах Л. Фестінгер спробував дати відповіді на поставлені К. Левіним кардинальні питання – «Що лежить в основі певної лінії поведінки людини в тій або іншій ситуації? Чому вона реагує саме даним чином, а не іншим?» [52]. Початковою тезою для нього

було положення теорії поля про те, що людський організм прагне встановлення внутрішньої гармонії, послідовності або відповідності між своїми поглядами, атитюдами, знаннями і цінностями. Суть його теорії представлена в наступних засновках: 1) між когнітивними елементами можуть існувати відношення непокданнн або дисонансу; 2) виникнення дисонансу зумовлює прагнення до зниження дисонансу задля уникнення можливості його посилення; 3) прояв цього прагнення включає зміну поведінки, знань і обачності щодо нової інформації і до нових поглядів; 4) максимально можливий дисонанс між двома будь-якими елементами рівний загальному опору зміни між всіма менш дисонуючими елементами [52]. Величина дисонансу не може перевищувати цю сумарну величину тому, що вона є гранично можливою і зміна цінності цих менш стійких елементів може привести до зниження дисонансу. Саме поняття дисонанс визначається як невідповідність між когнітивними елементами. У випадку, якщо останні витікають одне з іншого, має місце когнітивний консонанс. Когнітивні елементи є поглядами, уявленнями і знаннями людини про оточення, саму себе і свою поведінку. Саме відносини між елементами створюють можливість виникнення як дисонансу, так і консонансу. Ці елементи повинні знаходитися в значущому для людини зв'язку.

Дослідження останніх років, що проводяться в площині вивчення своєрідності структури і проявів системи людських уявлень, показують її ієрархічну організацію. «Одними із перших і найвдаліших в аналізованій сфері є праці М. Рокича. Вибудовувавши ієрархію уявлень, він виділяє п'ять типів: а) первинні уявлення про природу навколишньої реальності; б) уявлення, що ґрунтуються на заглибленні в особистісну практику; в) уявлення, отримані від авторитетних джерел; г) периферійні уявлення, отримані від авторитетних людей; д) безнаслідкові уявлення» [93, с. 287] (див. **табл. 3.2**).

## Ієрархічні типи уявлень (за М. Рокичем) [93]

Типи уявлень	Визначення	Приклади
Тип А – первинні уявлення	Уявлення, які є безспірними, адже кожна людина в таких умовах вважатиме так само	Я знаю, що сонце сходить на сході. Я знаю, що мене звать Мільтон Рокіч
Тип В+ - основні уявлення  Тип В – основні уявлення	Уявлення, які є безспірними, так як я буду їх дотримуватися незалежно від погодження інших	Я вважаю себе інтелігентною людиною. Я вважаю себе раціональною людиною.  Я вважаю себе ненормальною людиною. Я вважаю себе нецікавим для інших.
Тип С – авторитетні уявлення	Уявлення, яких дотримуються або не дотримуються авторитетні люди	Глава держави, Ейнштейн, вчені, батьки та ін.
Тип D – периферійні уявлення	Уявлення, отримані від авторитетних осіб	Я вважаю розлучення аморальним. Я знаю, що у Юпітера 12 супутників
Тип Е – безнаслідкові уявлення	Уявлення, зміна яких не відбивається на інших уявленнях	Я рахую, що Софі Лорен краща за Елізабет Тейлор

Первинні уявлення типу А знаходяться в центрі схеми. До них відносяться загальноприйняті думки про природу фізичної і соціальної реальності, особистості про саму себе. Прикладом такого роду є мої уявлення про те, що мене звать саме так, а не інакше. Їх відмінною особливістю є те, що вони фіксуються у формі своєрідних аксіом, безперечних для людей істин, що розділяються, на їх думку, всіма. Звісно, що через це вони найбільш стійкі до спроби їх зміни, в тому числі й унаслідок їх фундаментальності для всіх інших типів уявлень. Аналогію цьому можна привести у вигляді фундаменту, на якому стоять різноманітні архітектурні споруди – загальним є те, що руйнування фундаменту приводить до ломки всієї будови, тоді як руйнування окремих його елементів пов'язане з меншими наслідками.

Ще однією ілюстрацією [93, с. 292-294] можна представити ту істотну кризу особистості, яка відбувається за ситуації, коли дитині відкривається факт,

що батьки не є їй рідними. Одночасно можна прослідкувати взаємозв'язок цих уявлень з іншими типами, що виявляється в тому, що зміна фундаментальних основ самосприйняття приводить до трансформації різних аспектів світосприйняття, наприклад таких категорій, як добро та зло, істина і брехня.

Основні уявлення типу В. У ході соціалізації в людини формується певна система уявлень, яка набуває автономності від оцінних суджень з боку соціального оточення. Вони безперечні для особистості незалежно від того, чи вірить в них і чи згоден з ними ще хтось. Багато хто є носієм позитивного характеру (тип В+), багато хто – негативного (типу В–). Позитивні уявлення дають інформацію про те, що саме ми представляємо і що збираємося робити, негативні – інформацію про наші страхи і тривоги. Ілюструючи прояв позитивних уявлень можна привести як приклад характерне для Я-концепції прагнення до самоповаги і задоволеності, в яких зокрема вбачається одна з причин характерної для багатьох людей тенденційної вибірковості щодо зовнішніх оціночних думок. Так, декілька запитань, адресованих людині, можуть спровокувати перебільшення її власної інтелектуальності. Так само як іншого просто доброзичлива манера діалогу може привести до гіпертрофії власної значущості і шарму. Тип В+ уявлень є позитивним образом себе і навколишнього світу, створює можливості для формування амбіцій і демонстрації власних принад. Інша крайність виражена в типі В– – уявлень, що відносяться до властивих людям фобіям, комплексам, нав'язливим ідеям, невротичним страхам з приводу здоров'я, самоідентичності і компетентності. Наприклад, будь-які спроби заспокоєння і відкидання, у тому числі заснованого на об'єктивних фактах, людини, яка вселила собі ідею про свою непоказність або невиліковну хворобу, зустрічаються із стійким ігноруванням. Цікавою особливістю даного типу є те, що їх наявність в окремих випадках виступає своєрідною демонстрацією власної унікальності, а втрата тієї або іншої негативної характеристики викликає страх втрати цієї унікальності.

Авторитетні уявлення типу С формуються у людей відносно думок та оціночних суджень авторитетних джерел. Багато фактів фізичної і соціальної

дійсності отримують різне тлумачення і альтернативні інтерпретації у зв'язку з можливими змінами в знаннях і неможливістю особистісного обґрунтування і доказу. Кожна людина у величезній кількості ситуацій потребує авторитетів для визначення орієнтирів і критеріїв. Такими можуть бути батьки, однолітки, педагоги, вчені, політики та ін. Саме до них звертаються люди у пошуках відповідей на актуальні питання. Причому і щодо авторитетів шикуються суб'єктивні ієрархії, які призводять до більшого довір'я до одних і меншого – до інших. Прикладами подібного роду пронизано людське життя. Так, в ситуації політичного вибору як авторитети можуть виступати діаметрально протилежні джерела, а іноді зовсім випадкові. Так само, як і в ситуаціях вирішення внутрішньоособистісного конфлікту.

Периферійні уявлення типу D також виходять з авторитетних джерел. Відмінність їх в тому, що вони не торкаються особистісних засад або інтересів. Наприклад, я вважаю, що у Юпітера 12 супутників не в результаті власних досліджень, а тому, що довіряю джерелам інформації. Початково я готовий до можливої зміни своїх уявлень, якщо одержу більш авторитетну інформацію. Якщо ці авторитети дискредитувалися – звернуся до інших.

Безнаслідкові уявлення типу E істотно не відображаються на системі поглядів. Наприклад, якщо, за М. Рокичем, я відмовлюся від тези про те, що Софі Лорен як актриса краща за Елізабет Тейлор, навряд чи це кардинально відобразиться на моєму світосприйнятті, і в цьому значенні дані уявлення визначаються як безнаслідкові. У той же час цей приклад можна розглянути як адекватний щодо нейтральної людини; якщо ж він пристрасний прихильник таланту Тейлор, зміна його уявлень буде пов'язана з деякими складнощами.

Обґрунтувавши взаємостосунки між виділеними рівнями ієрархії типів уявлень, М. Рокич висунув провідним критерієм складність зміни: «Система уявлень будь-якої людини ранжується за значущістю від безнаслідкової, через периферійну, до авторитетних уявлень і, нарешті, до основних, максимально стійких до змін, незалежних від соціального схвалення і, що парадоксально, від загального соціального схвалення. Всі ці уявлення сукупно організують

єдину систему, яка має зміст і структуру. Її функціонування полягає в наданні допомоги індивіду в регуляції і виживанні завдячуючи формуванню позитивної самооцінки і мінімізації негативної самооцінки. У кожної людини є потреба в пізнанні себе і навколишнього світу в тій ступені, в якій це можливо, у тому числі ігноруючи невідому інформацію.

Істотною в підході є постановка питання про ієрархічність зафіксованих в соціальному досвіді особистості уявлень в контексті їх можливої зміни. Багато в чому він носить емпіричний характер, але знаменує своєрідну віху в соціально-психологічних дослідженнях структури сукупного соціального досвіду в плані переходу від раціональних, рівноважних, машинних моделей організації систем до ієрархізованих, динамічних. Підтвердженням цього є спроба ієрархізації за критерієм семантичної дистанції структур самості. На сьогодні у межах різних психологічних традицій і шкіл накопичений величезний фактичний матеріал, який демонструє залежність самості та Я-концепції від соціального оточення. Причому ці докази отримані в психології розвитку, зоопсихології, теорії об'єктних відносин.

Формування Я-концепції є складним процесом, який розглядається з позицій різних теоретичних підходів, що висувають базовими ті або інші принципи. Всі вони доповнюють один одного, висвітлюючи ті або інші аспекти уявлень людини про самого себе.

У процесі становлення особистості з'являються уявлення про віддзеркалення. Звідки ж виникають вони? Стандартну відповідь на це питання пропонує символічний інтеракціонізм – з реакцій на себе з боку інших, точніше – із соціально значущого оточення. Ч. Кулі описував поняття дзеркальної самості як наслідок уявлень або припущень одними людьми рішень інших людей відносно їх самості. Ця ж ідея була глибоко опрацьована Д. Мідом, який розглядав процес формування уявлень про себе як інтерналізацію думок і оцінок значущих інших. З'явившись на світі людина поступово засвоює оцінки і формує на їх основі свою власну систему критеріїв і уявлень. У численних дослідженнях показана залежність Я-концепції від відносин із

первинними вихователями, ровесниками та значущими іншими. Особливо цей вплив зростає щодо тих компонентів Я-концепції, для яких немає достатніх підстав для власних висновків. Не важко уявити, що якщо вам навіюється колективна думка про бездарність, це може, як мінімум, привести вас до питання про засновки для таких оцінок. Чутливість до них укупі з підвищеною самоабсорбцією може привести до високої мінливості, яку М. Розенберг назвав «барометричною Я-концепцією», що флюктує від ситуації до ситуації залежно від реальних або уявних оцінок інших людей. Ця залежність від інших, від схвалення (несхвалення) рефлексії, багато в чому визначає проблемне поле людини. Зокрема, як свідчать проведені В. Янчуком дослідження феномена стигматизації, ситуація людини в ролі «цапа-відбувайла» багато в чому визначається її підвищеною чутливістю до негативних оцінок з боку інших [7]. Стикаючись з ними, вона або змиряється, або озлоблюється, неадекватно реагуючи на те, що відбувається. Формування цієї схильності до недобррозичливого ставлення негативно виявляється і при зміні соціального оточення. Потрапляючи в нове довкілля, людина із страхом чекає тієї ворожості, що приводить до неадекватної інтерпретації нейтральних реакцій з боку людей, до формування упередженого відношення до них. Ще декілька таких підтверджень може викликати повну безпорадність зі всіма негативними наслідками. Схвалення рефлексії може привести до зростання самоактуалізації особистості, несхвалення – до її краху; саме воно лежить в основі соціальної адаптації осіб з відхиленнями.

Можливості соціального схвалення не безмежні, але стосовно певних проблем вони володіють високим позитивним потенціалом. Використовуючи механізм дискредитації, М. Розенберг висновує, що ми схильні розглядати себе подібно тому, як нам здається, думають інші, що є значущими для нас, і чий думці ми довіряємо [6]. Ці інші представляють своєрідну внутрішню референтну групу для нас, яка може бути реальною, а може й гіпотетичною. Д. Мід із цього приводу говорив, що ми розглядаємо себе не так, як нас розглядають інші, а швидше як генералізовані інші. В світлі сучасних уявлень

думка значущих інших виступає як, по-перше, “порядок” денний, який формує коло запитань, на який звертає увагу людина при оцінці самого себе, по-друге, інтерпретаційного фрейму, який задає характер і спрямованість інтерпретації спостережуваного і аналізованого.

По мірі формування критеріїв самооцінки, людина починає все більше порівнювати себе з іншими. Цей процес став об’єктом серйозного психологічного аналізу в роботах В. Джемса, потім Л. Фестінгера, які розробляли теорію соціального порівняння. Визначення самоповаги як результату розподілу успіху на рівень домагань показує, що чим він вищий, тим складніше його задовольнити. Порівнюючи себе з іншими, індивід дістає можливість оцінки власних здібностей, привабливості, якостей особистості і коректності поведінки або поглядів. Виділяють дві функції порівняння людини себе з іншими – нормативну і порівняльну. В першій вона навчається нормам, цінностям і атитюдам, які можуть бути інтерналізовані і стати регулятором поведінки; в другій – одержує інформацію про свої здібності, характеристики і атрибути [6]. Фестінгер вважав первинною функцією соціального порівняння точну оцінку здібностей і атитюдів.

Спираючись на принцип соціального порівняння, можна зробити наступне визначення – людина, формуючи уявлення про саму себе, порівнює, по-перше, своє теперішнє із минулим, а домагання з досягненнями; по-друге, порівнює себе з іншими не в абстрактній, а в конкретній системі координат. Кращий учень в кепській школі за самовідчуттям буде відмінником, точно так, як і гірший учень елітного ліцею, що пройшов складну процедуру відбору, за самовідчуттям буде середняком. Людина живе не в замкнутій системі. Користуючись засобами масової комунікації, які неначебто пропонують масу оцінкових еталонів та ідеалів, в реальному житті вона все одно виходить в конкретну аудиторію і співвідносить себе безпосередньо з нею, одержуючи від цього задоволення або розчарування. Маючи високий ступінь свободи і активності, вона може сама стати еталоном, використовуючи всі наявні ресурси куміризації і дискредитації. В ситуації конкуренції завжди є можливість або



дискредитації, усунення конкурента, абсолютизації власних принад у виграшній системі координат.

Роль принципу соціального порівняння у формуванні Я-концепції була показана в багатьох дослідженнях. «Г. Вуд позначає три функції соціального порівняння: 1) самооцінку; 2) саморозвиток і 3) самопіднесення. У разі самооцінки індивід порівнює себе з іншими для діагностики і диференціації інформації про свої здібності» [93, с. 299]. Отримання такої інформації створює підстави для саморозвитку, останнє у свою чергу створює передумови для самопіднесення. Порівняння є необхідною умовою саморозвитку і самозміни. З цієї причини, прогножуючи коректувальну роботу із розвитку тих або інших властивостей і якостей особистості, треба включати створення середовища порівняння, на якому людина може фіксувати позитивну динаміку. Якщо такого середовища немає, складно переконати людину в позитивних наслідках її дій.

Формування Я-концепції долучає процеси самопрезентації і самоверифікації. Формуючи певний образ власного Я, людина робить вивірку адекватності уявлень про себе, – моделює свій образ в уяві, потім – в презентації; тут антиципує можливі реакції на дане пред'явлення його з боку інших як основний критерій адекватності-неадекватності; потім порівнює антициповану реакцію із реальною і, у разі суб'єктивної констатації збігу, зміцнюється в усвідомленні адекватності, у разі неспівпадання – робить кроки із коректування власних уявлень про себе.

По мірі накопичення людиною певної суми уявлень про себе і довкілля Я-концепція стабілізується, і людина більшою мірою починає покладатися або на власну думку, або на стійкі оціночні шаблони, які зафіксовані в її досвіді. Цей аспект, пов'язаний з емпіричною констатацією полягання на своїй, почасти неадекватній, оціночній думці, став предметом теорії самосприйняття. У ній відзначається, що в певних випадках люди приходять до збагнення своїх внутрішніх станів зі спостереження за своєю відкритою поведінкою і/або із обставин, в яких ця поведінка зреалізовувалася. Він наводить приклад ситуації,

коли у людей немає необхідних підстав для пояснення тих або інших засновків, і, випробовуючи їх, наприклад, пригніченість, вони пояснюють це тим, що намагаються знайти цьому зовнішні причини. Це ж наявне стосовно ситуативних чинників. Опиняючись в тих або інших обставинах і випробовуючи відповідний стан, людина приписує його до їх впливу, хоча справа в самій ситуації. Відомі приклади тенденційних причіпок до оточуючих в стані роздратування. Причому людина щиро вірить в те, що саме вони є першопричиною. Залежно від ступеня невизначеності, розмитості і інтерпретації внутрішніх імпульсів людина функціонально може опинитися в тому ж стані, що і спостерігач, який покладається на зовнішні сигнали, роблячи висновки про внутрішній стан спостережуваного. Відповідно до принципу самоатрибуції, у процесі формування уявлень про саму себе і причинності своїх дій, людина покладається на інформацію з трьох наступних джерел: 1) аналізу внутрішніх імпульсів; 2) спостереження за своєю відкритою поведінкою; 3) аналізу обставин, в яких ця поведінка реалізується [93]. Чим суперечливіші і невизначеніші внутрішні імпульси, тим більшою мірою вона опирається на свої вчинки і обставини, в яких вони зреалізовувалися. Цей принцип має місце й на рівні суспільної самосвідомості.

По мірі накопичення уявлень про особливості формування і прояву Я-концепції на перший план почали виходити дослідження, пов'язані з виявленням її структурної організації. «М. Розенберг запропонував ієрархічну структуру, в якій реалізується принцип супідрядності – вищестоящі елементи визначають нижчестоящі і зрештою – самосприйняття і світосприйняття особистості» [92, с. 775]. До ядра Я-концепції входять ті елементи, властивості, якості, соціальні ролі, які оцінюються як суб'єктивно значущі. Це своєрідні струни душі людини, до яких вона особливо чутлива. Такими є зовнішній вигляд або якась його деталь, інтелект, суспільне становище, матеріальна спроможність, багато що інше (кирпатий ніс, ластовиння, фірмовий одяг та ін.). Причому в той або інший момент часу ця психологічна межа може бути домінантною, спрямовувати всі помисли людини, наприклад – прагнення до

косметичної операції тощо. Психологічні центральності індивідуалізовані та володіють віковою специфікою. Якщо людина чутлива до своєї зовнішності, будь-яке критичне зауваження на її адресу може викликати хворобливу реакцію. Якщо моральне Я знаходиться на периферії, будь-яке волення до совісті приречене тощо.

Усі ці принципи не функціонують окремо, вони пов'язані один з одним, і домінування одного позначається на інших. На ідеї єдності і смислової інтегрованості у формуванні Я-концепції наголошував І.С. Кон, який підкреслював, що «поняття смислової інтеграції – більш ємне – підкреслює не тільки системність, цілісність «образу Я», але і його ціннісно-смиловий характер, нерозривний зв'язок когнітивних аспектів «самості» (що, наскільки і завдяки чому усвідомлюється) із мотиваційними» [93, с. 240]. Сама смислова інтегрованість далеко не завжди описується в її проявах раціональністю і цілісністю; людина в своїх проявах часто демонструє діаметрально протилежні грані власного Я, а це створює складнощі в поясненні інтегрованості її образу.

Питання про те, як і коли виникає Я-концепція, досить важке для розгляду, перш за все унаслідок складності вичленення із самосвідомості дорослої людини своєрідності її еволюції, а у дитини – звільнення інтерпретації його проявів знову ж таки від теоретичного інтерпретаційного фрейму самого дослідника, який вбачає в тих або інших проявах або підтвердження, або спростування своєї моделі. Загальновизнаною вважається точка зору про те, що образ власного Я первинно невіддільний від образу первинного вихователя. У віці 9 місяців образ Я у дитини виступає невеликими окремими епізодами життєвих переживань. Повторюючись вони організовуються і постають як генералізовані репрезентації взаємодій. За допомогою різного роду комбінацій вербальних і невербальних реакцій первинний вихователь формує реакції немовляти та фіксує їх. Ці фіксації називають афектними налаштуваннями, а сам тип цих взаємостосунків багато в чому схожий з «жестовим спілкуванням», за допомогою якого формується і уточнюється образ Я. Більшість дослідників дотримується погляду, що власне про самість можна говорити лише при появі

здатності усвідомлювати роль інших, яка починається після першого року життя. Саме ця модель визначає зростаючу здатність дитини управляти переживанням світу. У дослідженнях вона одержала назву схеми самості, яка організовує репрезентації минулих життєвих переживань, вибірково впливає на переробку всього континууму інформації, на кодування, збереження, відтворення, виведення, планування і антиципацію, змінюючись і удосконалюючись в міру нових надходжень.

Поява мови створює передумови для отримання нової якості самості – особистісних життєвих переживань, які недоступні іншим. Таким чином, суб'єктивна самість відділяється від об'єктивної, створюючи підстави для становлення самості унікальної, усвідомлення того, що спостережуване іншими може відрізнятися від того, що є насправді. З цієї миті у дитини починає формуватися ряд схем самості. До 7-8 років можна говорити про наявність у стабільної, добре диференційованої Я-концепції дитини.

Загалом, характеризуючи вікову динаміку розвитку Я-концепції, можна відзначити збільшення кількості описових категорій; гнучкість і визначеність в їх використанні, підвищення рівня вибіркової, послідовності, складності та інтегрованості інформації; використання більш тонких оцінок і зв'язків між ними, здатностей аналізувати і пояснювати поведінку людей, більша увага до викладу матеріалу, бажання зробити його переконливішим.

У процесі дорослішання образи Я стають більш диференційованими і багатокомпонентними; більш узагальненими, переходячи від фіксації випадкових, зовнішніх ознак до більш широких поведінкових характеристик і, нарешті, до глибоких внутрішніх диспозицій; більш індивідуальними і психологічними, підкреслюючи приховані детермінанти, мотиви поведінки, свої відмінності від інших людей; власне Я здається більш стійким; виникає і поступово посилюється розмежування і протиставлення наявного і ідеального (бажаного, належного) Я; змінюється питома вага і значущість усвідомлюваних компонентів і властивостей самості [93].

Однією з центральних проблем розгляду специфіки функціонування Я-концепції особистості постає проблема її психологічної стійкості. Констатація того, що людина знаходиться в постійному потоці інформації, який змінює її уявлення про світ і про себе, зіштовхується із фактами вибіркового відношення до цієї інформації задля стійкості своїх уявлень. Наша повсякденність представляє таку величезну кількість фактів, що людина часто не помічає очевидного для інших, робить безліч помилок, які не мають раціонального пояснення. Це відбувається засобом суб'єктивної інтерпретації відношення, вибіркового до інформації, яка надходить. Цей процес одержав назву соціально-психологічного самозахисту і розглядається вченими як один із наймогутніших ресурсів підтримки стійкості самості загалом і Я-концепції зокрема. У широкому спектрі психологічного самозахисту особливий інтерес викликає психодинамічний підхід, що пропонує ряд механізмів як способів підтримки уявлень людини у відносно стійкому і стабільному стані. Залучення психодинамічної традиції до аналізу категорії самості є продуктивнішим, адже саме в її межах з'являється можливість знаходження достатньо оригінальних і корисних вирішень ряду питань, що викликають складнощі із позицій когнітивної та інших соціально-психологічних традицій.

Опис механіки психологічного самозахисту як сукупності способів підтримки стабільності і стійкості системи уявлень людини про себе і оточуюче довкілля пов'язане із певними складнощами. По-перше, описана велика кількість різних механізмів психологічного самозахисту; по-друге, вони невизначені і, як наслідок, неоднозначно трактуються; по-третє, лише частина із них має відношення до соціально-психологічного самозахисту, направлено на підтримку стійкості уявлень людини.

Загальною межею в традиційному уявленні про психологічний захист є їх інтраособистісна локалізація:

– витіснення: психотравмувальний конфлікт виноситься за межі «поля свідомості», у сферу неусвідомлюваного;

- реактивна освіта: процес, який при виникненні певного бажання перетворюється в прямо протилежне бажання;
- проекція: перенесення своїх особистісних рис на інших людей;
- інтроєкція: сприйняття рис значущих інших як частин свого Я;
- ідентифікація: ототожнення себе з певним об'єктом зовнішнього світу;
- ізоляція афекту: думка і дія відриваються від афекту;
- заперечення: людина поводиться так, ніби не пам'ятає про здійснення якого-небудь вчинку, але без амнезії, яка супроводжує істинне витіснення;
- інтелектуалізація: при згадці про психотравмувальну ситуацію виникає підвищена мовна активність;
- раціоналізація: приведення логічних міркувань для маскуванню бажання, свідоме знецінення втраченого;
- сублімація: зміна предмету катехизиса (від сексуального об'єкту до іншого, соціально схвалюваного об'єкту);
- регресія: повернення в умовах стресу до онтогенетично більш ранніх або менш зримих типів поведінки;
- зсув: розрядка емоції (звично емоції гніву) на об'єкти тварин або людей, які сприймаються індивідом як менш небезпечні, ніж ті, які дійсно викликають гнів.

Сконцентруємося на конкретних механізмах, що так чи інакше проявляються в забезпеченні стійкості самості в особистості.

Витіснення – придушення, виключення із свідомості інформації, що вносить напругу і тривогу. Стикаючись з такою інформацією людина робить цілеспрямовані неусвідомлювані зусилля, щоб забути її, забезпечуючи збереження позитивного самоствавлення. Прикладом вживання такого роду захисту є цілеспрямоване виштовхування з свідомості негативних дій або подій, що негативно характеризують особистість.

Придушення – блокування неприємної, небажаної інформації, яке здійснюється при перекладі її із сприймаючої системи в пам'ять, або при виводі із пам'яті. Небажана інформація маркується так, щоб в подальшому не

відтворюватися. Дослідження когнітивних психологів показали наявність істотних складнощів, пов'язаних із пригадуванням інформації, яка викликає негативні емоції.

Заперечення – прагнення уникнення нової інформації, несумісної з наявними уявленнями. Людина стає несприйнятливою до тих граней свого життя, які чреваті неприємними відчуттями; людина нічого не хоче бачити і чути, турбуючись, що збудований нею ілюзорний світ розвалиться.

Уникнення – тенденція проминути фруструючу ситуацію або об'єкти, що асоціюються із неприємними спогадами. Цей механізм виявляється в прагненні людей не зустрічатися із знайомими, які виявилися свідками їх негативних проявів, уникнути місць, що нагадують про неприємні події.

Відособлення – ізоляція усередині свідомості особливих зон, пов'язаних із травмуючими чинниками, які часто ведуть до розщеплювання, дисоціації особистості. В рамках збереження власної особистості люди почасти уособлюють свої негативні дії, пояснюючи їх собі тим, що вони викликані екстраординарними обставинами. У звичній ситуації ці дії просто не існували б. Так, людина, котра вчинила хамський вчинок, який викликав засудження, вигороджує себе посиленням на вимушені обставини.

Раціоналізація – самообман, спроба раціонально обґрунтувати абсурдний імпульс або ідею. Прикладом раціоналізації є прагнення знайти у несимпатичної людини безліч недоліків. Причому раціоналізація може бути негативно і позитивно валентною. Прикладом останньої є кумирізація або ідеалізація героя, вождя, ідола. Зокрема, закохані часто приписують один одному набір якостей, не існуючих об'єктивно, що часто створює основу для подальших розчарувань.

Проекція – несвідоме перенесення власних відчуттів, ваблень, якостей на іншу особу. Нечистий на руку бачить інших такими самими. Курець знімає тривогу в колі собі подібних. Тут теж можна говорити про позитивно і негативно валентні різновиди. У першому випадку людина починає проектувати свої позитивні якості на іншого, забуваючи, що їх наявність зовсім

не є нормою. Людина, що дає в борг не сумнівається, що такою відповідальністю володіє і боржник. Правда, у останнього може спрацювати і інша логіка – беру чужі ненадовго, віддаю свої назавжди.

Ідентифікація – різновид проекції, неусвідомлене ототожнення себе із іншою людиною і перенесення на себе бажаних властивостей і якостей. Особливо це характерно для молодшого віку, в якому часті випадки рольової ідентифікації з героєм. Дитина починає вірити в те, що вона Спайдермен і відчуває себе сильною і упевненою.

Конверсія – зміна значення або змісту явища на більш прийнятне. Людина позначає те або інше негативне діяння більш м'яким терміном, тим самим, зменшуючи гостроту переживань. Не вкрав, а узяв, не втік, а пішов, не поцупив, а запозичив. Причому, конверсія часто використовується і для заспокоєння суспільної самосвідомості.

Регресія – заміна значущої, але важкодосяжної цілі на менш значущу, але легше досяжну. В даному випадку людина, побоюючись можливої невдачі у вирішенні складного завдання (наприклад, вступ до університету) обирає легшу ношу, а себе заспокоює тим, що освіту отримає згодом.

Компенсація – невдачі в одній сфері діяльності компенсуються наддосягненнями в іншій. Приклад тому – відхід в роботу, сім'ю, коли людина, передчуваючи можливі претензії на власну адресу, починає створювати підґрунтя для самовиправдання із приводу своїх невдач, віддаючи «кермо влади» іншому. Шаблони типу «своїх дітей не умієш виховувати – нічого виховувати чужих», проте, зовсім не є аксіомою. Існують приклади, коли людина неудачлива у власному сімейному житті, добивається видатних успіхів на виробництві тощо.

Фантазія – використання уявних образів як реальних. Людина досягає в мріях глобальних цілей і тим самим задоволена.

Формування реакцій долучає підкреслення уявлень і характеристик, які протилежні наявним недолікам. Наприклад, мати, яка неусвідомлено ненавидить дитину, всіляко демонструє свою любов до неї.



Перераховані механізми соціально-психологічного самозахисту не вичерпують всього їх різноманіття. Важливо показати, якими ресурсами володіє людина для підтримки позитивного в своїй самості, виправдання власних дій. Володіючи здатністю множинної інтерпретації подій, люди мають змогу наділяти їх різноманітними смислами.

### **Висновки до розділу III**

1. Люди, які мають зовнішній локус контролю важко долають проблеми, песимістично ставляться до життя тощо. Відповідно до цього, особам із внутрішнім контролем властиві такі характеристики як самоприйняття, самопереконавання, позитивне самоставлення, любов до життя, оптимістичний погляд на проблеми та інше.

2. У щоденних соціальних взаємовпливах відбувається формування Я-концепції кожного із нас, а також різних різновидів ідентичності (гендерна, соціальна, індивідуальна), у тому числі й самості як глибинно-вершинного утворення особистості.

3. Механізми збереження особистісного Его людини (витіснення, проекція, заміщення, фантазія) дають змогу позбутися внутрішніх суперечностей, відкинути стресогенні ситуації, а відтак сприяють благодатному життю особистості в суспільстві.

## ВИСНОВКИ

1. Категорію особистості слід вважати найголовнішою для соціогуманітаристики. Особистість є вершиною процесу психогенезу, що складається з двох взаємопов'язаних процесів – соціогенезу та індивідогенезу – і тому є найуніверсальнішим, найскладнішим утворенням у світі. Завдяки здатності акумулювати і розвивати в кожній особистості специфічний потенціал соціуму, інтегрувати й актуалізувати його у певних суспільно організованих інституціях, спираючись на використання розвинутих ідеальних і матеріальних засобів, знарядь, технічних систем, людина і цивілізація в цілому набувають безпрецедентних, безмежних у просторі і часі творчих і водночас руйнівних можливостей.

2. Відтак маємо певним чином організований (самоорганізований) процес розвитку (саморозвитку) соціуму через розвиток особистості, її соціальності та індивідуальності, а також процес розвитку особистості через суспільство – шляхом набуття особами якостей особистості, яка засвоює і розвиває в собі власний, соціальний, культурний потенціал людства. З часом особистість повертає цей потенціал суспільству, але у переробленому, удосконаленому, оновленому, підсиленому вигляді, з набутими при цьому новими можливостями.

3. Особистість, яка наближена до масштабу мікрокосмосу, є так би мовити, необхідною проміжною інстанцією між макрокосмосом і мікрокосмосом. Можливо, існують й інші проміжні інстанції, окрім цивілізації, держав, націй, груп і особистості, які більш диференційовано перекривають увесь діапазон простору і часу між макрокосмосом і мікрокосмосом і потребують свого вивчення.

4. Особистість – це особа із соціально та індивідуально зумовленою системою вищих психічних якостей, що визначається залученістю людини до конкретних суспільних, культурних, історичних, вітальних відносин. Ця система виявляється і формується в процесі свідомої продуктивної предметної

діяльності, міжособистісного спілкування та життєдіяльності. Особистість опосередковує та визначає творчий рівень взаємозв'язків особи із суспільним та природним середовищем. У філософсько-психологічному аспекті особистість – це об'єкт і суб'єкт соціального, історичного процесу і власного життя.

5. З досвіду особистісно центрованої систематизації категоріально-поняттєвого апарату сучасної науки, можна погордитись з думкою американських дослідників Л. Хьєлла і Д. Зіглера про початок ери персонології у наукових дослідженнях, що є продуктом розвитку людини як особистості. Дослідники переконані в тому, що «бурхлива наукова діяльність у персонології вказує на зростаюче усвідомлення того, що найбільш нагальні проблеми людства знаходяться в ній самій; вони стосуються життя людини та її реальних взаємостосунків зі значущими іншими».

6. Закономірним наслідком розвитку людини як особистості у XXI столітті і, водночас, дієвим інструментом подальшого продуктивного дослідження проблем особистості може стати наукова програма, яку науковці пропонують назвати «Особистість – XXI століття». Цю комплексну програму доцільно розробляти зусиллями спеціалістів різних галузей науки – філософії, соціології, педагогіки, генетики, фізіології, математики, кібернетики, мистецтвознавства, історії, культурології, лінгвістики, космології та ін.

7. Зрозуміло, що конкретна розробка змісту і ефективного здійснення програми «Особистість – XXI століття» потребує значних зусиль і волі великих колективів спеціалістів різних галузей наукових знань, організації певного координаційного центру, експериментальної, видавничої бази, фінансування тощо. Проте, за відсутності вказаних умов, кожний, хто бажає, має можливість відштовхуючись від запропонованої програми, розробляти і втілювати її у життя.

## СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Агеев В.С. Межгрупповое взаимодействие (социально-психологические проблемы). – М: Изд-во МГУ, 1990. – 323 с.
2. Аллахвердян А.Г., Мошкова Г.Ю., Юревич А.В., Ярошевский М.Г. Психология науки. Учебное пособие. – М.: Московский психолого-социальный институт Флинта, 1998. – 448 с.
3. Ананьев Б.Г. Избранные психологические труды: В 2-х т. Т. 1. – М. : Педагогика, 1980. – 230 с.
4. Анастаси А., Урбина С. Психологическое тестирование. – СПб.: Питер, 2001. – 334 с.
5. Андреева Г.М. Социальная психология. – М.: Аспект Пресс, 2000. – 375 с.
6. Андреева Г.М., Богомолова Н.Н., Петровская Л.А. Зарубежная социальная психология XX столетия: Теоретические подходы. – М., 2001. – 174 с.
7. Андреева Г.М., Богомолова Н.Н., Петровская Л.А. Современная социальная психология на Западе. – М: Изд-во МГУ, 1977. – 336 с.
8. Аронсон Э. Общественное животное. Введение в социальную психологию. – М. : Аспект-Пресс , 1999. – 224 с.
9. Артемьева Е.Ю. Основы психологии субъективной семантики / Под ред. И.Б. Ханиной. – М.: Наука; Смысл, 1999. – 168 с.
10. Асмолов А.Г. Культурно-историческая психология и конструирование миров. – М.: Институт практической психологии, Воронеж: НПО «МОДЭК», 1996. – 768 с.
11. Бандура А., Уолтерс Р. Подростковая агрессивность. Изучение влияния воспитания и семейных отношений. – М.: Апрель Пресс, Изд-во ЭКСМО-Пресс, 1999. – 512 с.
12. Бандура А. Теория социального научения. – СПб.: Издательство «Питер», 2000. – 368 с.
13. Бахтин М.М. К философии поступка. – М.: Лабиринт, 1996. – 185 с.

14. Белкин П.Г., Емельянов Е.Н., Иванов М.А. Социальная психология научного коллектива. – М.: Наука, 1987. – 445 с.
15. Белянин В.П. Введение в психолингвистику. – М.: ЧеРо, 1999. – 258 с.
16. Берн Ш. Гендерная психология. – СПб.: прайм-ЕВРОЗНАК, 2001. – 320 с.
17. Бобнева М.И. Социальные нормы и регуляция поведения / Психологические проблемы социальной регуляции поведения. – М.: Наука, 1976. – С. 145-171.
18. Богомолова Н.Н., Стефаненко Н.Г. Контент-анализ. – М.: Изд-во МГУ, 1992. – 336 с.
19. Бодалев А.А. Личность и общение: Избранные труды. – М.: Педагогика, 1983. – 272 с.
20. Большой толковый психологический словарь / Ребер Артур (Penguin). Том 1 (А-О). – М.: Вече, АСТ, 2000. – 560 с.
21. Бэрн Р., Ричардсон Д. Агрессия. – СПб.: Питер, 1997. – 352 с.
22. Введение в гендерные исследования. – Ч. 1. [Учебное пособие] / Под ред. И.А. Жеребкиной. – Харьков: ХЦГИ; СПб.: Алетейя, 2001. – 223 с.
23. Волков И.П. Межличностный контакт как психологическая основа группообразования // Вопросы психологии познания людьми друг друга и общения. – Краснодар, 1978. – С. 74-86.
24. Волков И.П. Социальная психология малых групп и коллективов. – Автореф. дисс... д. психол. н. – Л.: ЛГУ, 1978. – 44 с.
25. Выготский Л.С. Собрание сочинений: в 6-ти т. – Т. 2: Проблемы общей психологии. – М.: Педагогика, 1982. – 368 с.
26. Гадамер Х.-Г. Истина и метод: основы философской герменевтики. – М.: Прогресс, 1988. – 704 с.
27. Гозман Л.Я. Психология эмоциональных отношений. – М.: МГУ, 1987. – 87 с.
28. Гозман Л.Я., Ажгихина Н. И. Психология симпатий. – М.: Знание, 1988. – 123 с.

- 29.Гоффман Э. Представление себя другим / Современная зарубежная социальная психология. Тексты. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1984. – С. 188-196.
- 30.Грановская Р.М., Никольская И.М. Психологическая защита у детей. – СПб: Речь, 2003. – 342 с.
- 31.Гришина Н.В. Психология конфликта. – СПб.: Издательство «Питер», 2000. – 544 с.
- 32.Гроф С. За пределами мозга. Рождение, смерть и трансценденция в психотерапии. М.: Изд-во Трансперсонального Института, 1993. – 497 с.
- 33.Дейк, Ван Т. А. Язык. Познание. Коммуникация. – М.: Прогресс, 1989. – 225 с.
- 34.Джуэлл Л. Индустриально-организационная психология [Учебник для вузов]. – СПб: Питер, 2001. – 338 с.
- 35.Доценко Е.Л. Психология манипуляции: феномены, механизмы и защита. – М.: ЧеРо, 1997. – 225 с.
- 36.Елисеев О.П. Практикум по психологии личности. – СПб: Питер, 2001. – 445 с.
- 37.Емельянов С.М. Практикум по конфликтологии. 2-е изд., перераб. – СПб.: Питер, 2001. – 258 с.
- 38.Зимбардо Ф. Застенчивость (что это такое и как с ней справляться). – СПб.: Питер Пресс, 1996. – 185 с.
- 39.Зимбардо Ф., Ляйппе М. Социальное влияние. – СПб.: Издательство «Питер», 2000. – 448 с.
- 40.Знаков В.В. Понимание и познание в общении. – М: ИПАН РАН, 1994. – 212 с.
- 41.Знаков В.В. Понимание как проблема человеческого бытия // Психологический журнал. – 2000. – Т. 21, № 2. – С. 7-15.
- 42.Ильин И.И. Постмодернизм: От истоков до конца столетия: эволюция научного мифа. – М.: Интрада, 1998. – 27 с.

- 43.Каган М.С. Система и структура // Системные исследования. методологические проблемы. – М., 1983. – С. 208-213.
- 44.Коломинский Я.Л. Психологическая культура или психологическая цивилизация?// Психология. – 2001. – № 4. – С. 85 –89.
- 45.Кричевский Р.Л. Исследования малых групп в американской социальной психологии // Проблемы зарубежной социальной психологии. – М.: МГУ, 1976. – С. 81-85.
- 46.Кэмпбелл Д. Модели экспериментов в социальной психологии и прикладных исследованиях. – СПб.: Социально-психологический центр, 1996. – 442 с.
- 47.Лаак Я. Психодиагностика: проблемы содержания и методов. – М.: Издатель-ство «Институт практической психологии», Воронеж: НПО «МОДЭК», 1996. – 234 с.
- 48.Лапланш Ж., Понталис Ж.-Б. Словарь по психоанализу. – М.: Высш. шк., 1996. – 752 с.
- 49.Лебедев-Любимов А. Психология рекламы. – СПб.: Питер, 2002. – 255 с.
- 50.Лебон Г. Психология народов и масс. – СПб.: Питер, 1996. – 125 с.
- 51.Левин К. Разрешение социальных конфликтов. – СПб: Речь, 2000. – 285 с.
- 52.Левин К.Теория поля в социальных науках. – СПб: Речь, 2000. – 368 с.
- 53.Левин К. Топология и теория поля // Хрестоматия по истории психологии. – М.: МГУ, 1980. – С. 121-146.
- 54.Леонтьев Д.А. Что такое экзистенциальная психология? // Психология с человеческим лицом: гуманистическая перспектива в постсоветской психологии. – М: Смысл, 1997. – С. 40-54.
- 55.Либих С.С. Коллективная психотерапия неврозов. – Л.: Медицина, 1974. – 256 с.
- 56.Линдсей Н., Норман Д. Переработка информации человеком. – М.: Мысль, 1974. – 550 с.
- 57.Ломов Б.Д. Методологические и теоретические проблемы психологии. – М.: Наука, 1984. – 185 с.

- 58.Мадди С. Теории личности: Сравнительный анализ. – СПб: Изд-во «Речь», 2003. – 185 с.
- 59.Майерс Д. Социальная психология. – СПб.: Питер, 1997. – 688 с.
- 60.Московичи С. Социальные представления: исторический взгляд // Психологический журнал. – 1995. – №1. – С. 3-18; №2. – С. 3-14.
- 61.Муздыбаев К. Психология ответственности. – Л.: Науч. Ленингр. отд-ние, 1983. – 248 с.
- 62.Немов Р.С. Социально-психологический анализ эффективности деятельности коллектива. – М., 1984. – 336 с.
- 63.Обозов Н.Н. Психология малых групп // Социальная психология. – Л.: ЛГУ, 1979. – С. 34-48.
- 64.Петровский А.В., Ярошевский М.Г. История и теория психологии. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1996. – 416 с.
- 65.Поршнев Б.Ф. Социальная психология и история. – М., 1979. – 232 с.
- 66.Прикладная социальная психология / Под ред. А.Н. Сухова и А.А. Деркача. – М.: Изд-во «Институт практической психологии»; Воронеж: Изд-во НПО «МОДЭК», 1998. – 688 с.
- 67.Психология: Словарь / Под общ. ред. А.В. Петровского, М.Я. Ярошевского. – М.: Политиздат, 1990. – 494 с.
- 68.Психология масс. Хрестоматия. – Самара: Изд. дом «БАХРАХ», 1998. – 592 с.
- 69.Ребер А. Большой толковый психологический словарь. Т. 1. – М.: Вече. АСТ, 2000. – 1152 с.
- 70.Ришар Ж.Ф. Ментальная активность. Понимание, рассуждение, нахождение решений. – М: Институт психологии РАН, 1998. – 232 с.
- 71.Рощин С.К. Психология толпы: анализ прошлых исследований и проблемы сегодняшнего дня // Психол. журнал. – 1990. – № 5. – С. 3-16.
- 72.Скотт Д.Г. Способы разрешения конфликтов. – К.: Верзилин и Ко, 1991. – 198 с.



73. Слободчиков В.И., Исаев Е.И. Основы психологической антропологии. Психология человека: развитие субъективной реальности в онтогенезе: Учебное пособие для вузов. – М.: Школьная пресса, 2000. – 421 с.
74. Современная психология мотивации / Под ред. Д.А. Леонтьева. – М.: Смысл, 2002. – 568 с.
75. Стефаненко Т.Г. Этнопсихология. – М: Аспект Пресс, 2003. – 320 с.
76. Фейрабенд П. Избранные труды по философии и методологии науки: Перев. с англ. и нем. – М.: Прогресс, 1986. – 543 с.
77. Фестингер Л. Теория когнитивного диссонанса. – СПб: Речь, 2000. – 222 с.
78. Философия культуры: Становление и развитие. – СПб: Изд-во «Лань», 1998. – 448 с.
79. Франкл В. Человек в поисках смысла. – М: Прогресс. 1990. – 88 с.
80. Франселла Ф., Баннистер Д. Новый метод исследования личности: Руководство по репертуарным личностным методикам. – М.: Прогресс, 1987. – 236 с.
81. Фрейд З. Психология масс и анализ человеческого Я. – М.: Прайс-Т, 2011. – 88 с.
82. Фурман А.В., Гуменюк О.Є. Психологія Я-концепції / Анатолій Васильович Фурман, Оксана Євстахіївна Гуменюк [Навчальний посібник]. – Львів: Новий світ-2000, 2006. – 360 с.
83. Хекхаузен Х. Психология мотивации достижения. – СПб: Речь, 2001. – 94 с.
84. Хьелл Л., Зиглер Д. Теории личности (Основные положения, исследования и применение). – СПб.: Питер Пресс, 1997 – 607 с.
85. Чалдини Р. Психология влияния. – СПб.: Издательство «Питер», 1999. – 286 с.
86. Чудновский В.Э. Нравственная устойчивость личности. – М.: Просвещение, 1981. – 208 с.
87. Шибутани Т. Социальная психология. – М: Прогресс, 1969. – 447 с.

88. Шихирев П.Н. Современная социальная психология. – М.: КСП+, 1999. – 325 с.
89. Шмелев А.Г. Введение в экспериментальную психосемантику. – М: Изд-во МГУ, 1983. – 158 с.
90. Эриксон М.Г., Росси Э.Л. Человек из Февраля: Гипнотерапия и развитие самосознания личности. / Пер. с англ. Е.Л. Дуглач. – М: Независимая фирма «Класс», 1995. – 155 с.
91. Юревич А.В. Методологический либерализм в психологии // Вопросы психологии. – 2001. – № 5. – С. 5-18.
92. Янчук В.А. Введение в современную социальную психологию. Учебное пособие для вузов. – Мн.: АСАР, 2005. – 800 с.
93. Янчук В.А. Методология, теория и метод в современной социальной психологии и персонологии: интегративно-эклектический подход. – Мн.: Бест-принт, 2000. – 416 с.
94. Янчук В.А. Психология постмодерна / Время как фактор изменений личности. Сборник науч. трудов / Под ред. А.В. Брушлинского и В.А. Поликарпова. – Мн.: ЕГУ, 2003. – С. 175-201.
95. Ярошевский М.Г. История психологии. – М.: Мысль, 1985. – 554 с.